

591763954

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

ISBN 87-500-1832-9

Mag. 09.3395 WI

INDUSTRIALISMENS BYGNINGER OG BOLIGER

Rich. Willerslev

Sådan boede vi

Arbejdernes boligforhold i København
omkring 1880

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN 1979

RHB

Mag.

09.3395 Wi

ex. 2

Sådan boede vi

Arbejdernes boligforhold i København
omkring 1880

Statens humanistiske Forskningsråd
INDUSTRIALISMENS BYGNINGER OG BOLIGER
Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet
Publikation nr. 15

Rich. Willerslev

Sådan boede vi

Arbejdernes boligforhold i København
omkring 1880

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN 1979

Skrifter fra Industrialismens Bygninger og Boliger
Redaktion:
Vagn Dybdahl Kristof Glamann Hans Chr. Johansen
Redaktionssekretær:
Anders V. Kaare Frederiksen

Copyright by the author and the Institute of Economic History
ISBN 87-500-1832-9
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Indledning	9
I <i>Træk af beboelses- og bebyggelsesforhold</i>	12
Den københavnske boligstatistik	12
Arbejderboliger og arbejdernes boliger	13
Christianshavn og Vesterbro. Befolknings- og beboelsestæthed ..	17
Lejekaserner	24
Korridorhuse	27
Den faglærte arbejders boligforhold	31
II <i>Boligens størrelse og huslejens højde</i>	33
Materialets registrering	33
Lejlighedstyper og beboelsestæthed	35
Overbefolkede lejligheder	37
Et- og toværelses lejligheder dominerende	39
Arbejdere fra provinsen præger Vesterbro	42
Huslejespredningen	43
Den typiske og den gennemsnitlige husleje	44
Huslejeniveauet i 1880	46
III <i>Årsindkomst og huslejens andel</i>	49
Årsfortjenesten hos B&W	49
Årsfortjenesten hos Eickhoff på Vesterbro	53
Huslejens andel af årsfortjenesten	56
Andre undersøgelser over huslejeandelen	57
Huslejeandelen for nogle konkrete arbejdere	59
Udgifterne til belysning og varme	61
IV <i>Smålejlighedernes areal og antal</i>	63
Brutto- og nettoareal	63
Skattefrihed for lejligheder under 64 kvadratalen	64
Lovens konsekvenser	65
Var skattefriheden til fordel for ejerne?	73
Kritik af 64-kvadratalengrænsen og bygningsafgiftens bortfald for lejligheder mellem 64 og 80 kvadratalen	74
Antal lejligheder på under 64 og mellem 64 og 80 kvadratalen	76

V	Udvalgte arbejderes boligforhold	86
	Kildematerialet	86
	Lejlighedernes standard	89
	De stillede spørgsmål	91
V	Er de i plancherne anførte lejligheder repræsentative?	91
LI	Sammenfatning	92
	De eickhoffske arbejdere	98
	<i>Plancher 1-17</i>	102
	<i>Noter</i>	137
	<i>Litteraturliste</i>	142
	<i>Navneregister</i>	145

Forord

Blandt dem, der på forskellig vis har været mig behjælpelig i dette arbejde, vil jeg rette en særlig tak til ekspeditionssekretær Knud Cardél i Stadskonduktørens Direktorat for hans værdifulde bistand, til fuldmægtig Erik Skall på Stadsarkivet for hans hjælp med at finde og fremkalde en væsentlig del af bogens fotografiske materiale og til universitetslektor Ole Hyldtoft for hans gennemgang af manuskriptet og kyndige råd.

Rich. Willerslev

Indledning.

Det er blevet hævdet, at menneskene har fire grundlæggende behov: Føde, bolig, arbejde og kærlighed. Det er ikke utænkeligt, at nogle vil sætte spørgsmålstegn ved de to sidste, men det er givet, at alle vil betragte de to første som fundamentale. I denne afhandling er det alene boligforholdene, der undersøges, og det kun for de faglærte arbejdere – repræsenteret af smede og maskinarbejdere – i København. Det er altså en højst begrænset del af den danske befolknings boligforhold for ca. 100 år siden, der her bliver redegjort for. På den anden side er byarbejdernes – herunder de københavnske arbejderes – lejligheder i industrialismens tidsalder før århundredskiftet et forsømt kapitel. Der foreligger ikke for dette tidsrum nogen systematisk undersøgelse af de københavnske arbejderes boligforhold. Interessen har hidtil været koncentreret om bøndergårde og husmandsbrug. At det forholder sig således kan give grund til undren. Udgifterne til føde og bolig har alle dage været de tunge poster på byarbejderens budget. Det er tilfældet i dag, og var det i langt højere grad før århundredskiftet. Byarbejderens tanker har i væsentlig grad været præget af overvejelser over, hvad han kunne tillade sig at betale i husleje, og hans tilværelse af den lejlighed, som dannede rammen om hans og hans families dagligliv.

Hvis vi vil have kendskab til byarbejdernes lejligheder i årene fra omkring 1850, hvor den industrielle udvikling i byerne så småt begyndte at ændre deres livsbetingelser, er vi henvist til samtidens litteratur. Og denne er ganske righoldig. Men den er også ganske ensidig, for så vidt som den fortrinsvis beskæftiger sig med de dårligste og de bedste boliger. Forklaringen på dette tilsyneladende paradoks er i væsentlig grad den, at det var de samme forfattere, der skildrede såvel de dårligste som de bedste arbejderlejligheder. Forfatterne var ofte læger, som var toneangivende i den filantropisk prægede bevægelse for bedre arbejderboliger, og denne bevægelse var særdeles aktiv fra midten af 1800-tallet. De velgørende foreningers nybyggede mønsterlejligheder blev i skrift og tale fremhævet som modstykke til de københavnske slumlejligheder, som i

sundhedsmæssig henseende var en fare for beboerne i særdeleshed og for stadens befolkning i almindelighed, da de ofte var arnested for de hærgende epidemiske sygdomme.

De filantropiske foreningers indsats var i øvrigt imponerende. Intet viser det tydeligere end at de ejendomme, som navnlig en enkelt af disse foreninger byggede, den dag i dag indeholder eftertragtede boliger også for et mere velstående klientel.

Det ensidige udvalgs-kriterium, som karakteriserede datidens litteratur om arbejderboliger, er i øvrigt også et velkendt fænomen i dag. Den beskrivelse af den nuværende københavnske arbejderbefolknings boligforhold, som f.eks. tager sit udgangspunkt i arbejderkvartererne på Nørrebro, står ofte i skarp modsætning til den, der finder sit væsentlige grundlag i f.eks. Brønshøj. Og ensidighed udgør unægtelig også en fare for den, der forsøger på en mere systematisk redegørelse for de københavnske arbejderlejligheder omkring 1880, idet ikke mindst det utrykte arkivmateriale i væsentlig grad koncentrerer sig om en beskrivelse af den egentlige slumbebyggelse. Der tænkes i denne forbindelse på det righoldige materiale, som henligger i sundhedspolitiets arkiv. Det omhandler i første række de sundhedsfarlige og overbefolkede lejligheder.

Blandt andet for at undgå en sådan ensidighed lægger nærværende afhandling hovedvægten på den faglærte arbejders boligforhold. Den faglærte arbejder boede mere undtagelsesvis i de sletteste ejendomme; disse var navnlig forbeholdt de ufaglærte arbejdere, som ofte gik arbejdsløse en større del af året, enligtstillede kvinder med børn, fattiglemmer o.l. Og det alt overvejende flertal af arbejderne – såvel faglærte som ufaglærte – boede i det almindelige udlejningsbyggeri, ikke i de filantropiske foreningers mønsterboliger.

Det skal tilføjes, at afhandlingen i særlig grad koncentrerer sig om arbejdernes boligforhold på Christianshavn og på Vesterbro omkring 1880. Når netop 1880 er udgangspunktet, er forklaringen den, at den første egentlige bolig-tælling fandt sted i dette år, og først med denne fremlægges et righoldigt materiale til belysning af boligforholdene. Når tyngdepunktet er henlagt til Christianshavn og Vesterbro, er en medvirkende årsag hertil, at det er af særlig interesse at konfrontere disse to bydele: Christianshavn som den ældre bydel, der tilmed var blevet forskånet for de ildebrande, der tidligere havde hærget store dele af hovedstaden, Vesterbro som den nybyggede bydel, fremstået først efter 1850 og i vid udstrækning bestemt for den hurtigt ekspanderende industrarbejderklasse.

De problemer, som afhandlingen søger at belyse, er bl.a. spørgsmålet om arbejderlejlighedernes størrelse (antal værelser), beboelsestætheden pr. værelse, huslejens højde og huslejens andel af den faglærte arbejders årsfortjeneste.

Med hensyn til lejlighedernes størrelse er det velkendt, at f.eks. en toværelses lejlighed kan være af højst ulige omfang. Spørgsmålet om lejlighedernes areal har hidtil stort set været ubesvaret. Det gælder ikke alene dansk, men også udenlandsk litteratur. Det danske kildemateriale omkring 1880 giver imidlertid særlige og vistnok enestående muligheder for en redegørelse for lejlighedernes indvendige areal, og denne redegørelse må betragtes som en af afhandlingens tyngdepunkter. Derimod er der et andet forhold, som forbigås i tavshed, nemlig spørgsmålet om arbejderlejlighedernes møblering. Det omtales ikke af den simple grund, at der så at sige helt mangler kilder til belysning heraf.

Med hensyn til afhandlingens disposition kan der måske være grund til at anføre, at kap. I som hovedsageligt grundlag har den officielle trykte boligstatistik for 1885, idet denne er langt mere udførlig end forgængeren for 1880. 1885-tællingen benyttes til at fremhæve hovedtræk i boligstrukturen og har i øvrigt væsentlig interesse for den følgende fremstilling, idet den danner grundlaget for en sammenligning mellem den officielle statistiks resultater og de resultater, som fremgår af en registrering af de utrykte folke- og bolig-tællingsskemaer for 1880. Denne registrering og de på denne hvilende resultater omtales i kap. II, hvorimod kap. III forsøger at indkredse størrelsen af den faglærte arbejders årsfortjeneste i 1880 for dermed at skabe grundlag for en beregning af, hvor stor en del af arbejdsfortjenesten, den faglærte arbejder måtte betale for en lejlighed.

Kap. IV behandler det i afhandlingen overordnede spørgsmål om lejlighedernes areal udtrykt i kvadratalen og kvadratmeter. Undersøgelsen af dette vigtige spørgsmål er ikke begrænset til Christianshavn og Vesterbro, men omfatter hele staden omend med særlig vægt på de to stadsdele.

De resultater med hensyn til den gennemsnitlige husleje, som er fremgået af kap. II, er anvendt som ledetråd ved udvælgelse af en række arbejderlejligheder på Christianshavn og Vesterbro, og disse kan derfor i alle tilfælde i væsentlige henseender anses som typiske for de faglærte arbejderes boliger. Disse lejligheder og de derboende smede- og maskinarbejderfamilier er i plancherne bagest i bogen beskrevet så detaljeret som materialet tillod. Resultaterne af denne specielle undersøgelse foreligger i kap. V.

I. Træk af beboelses- og bebyggelsesforhold.

Den københavnske boligstatistik. Enhver redegørelse for bolig- og bebyggelsesforhold lettes naturligvis i overordentlig grad, såfremt der findes en officiel boligstatistik. Den vil være det fundament, som en beskrivelse af bolig- og bebyggelsesforholdenes struktur i første række må bygge på. Og hvor det drejer sig om officiel boligstatistik er København gunstigt stillet, for så vidt som denne her går tilbage til 1875. Det var i dette år, at den senere så kendte økonom og historiker Marcus Rubin (1854-1923) blev knyttet til magistratens anden afdeling med bl.a. den opgave at udarbejde en oversigt over stadens beboelsejendomme på grundlag af skattemyndighedernes materiale. Resultatet blev offentliggjort i Tabelværk til Københavns Statistik nr. 1 med titlen: »Tabellarisk fremstilling af forskellige de faste ejendomme i København vedrørende forhold« Titlen mere end antyder arbejdets selektive karakter. Blandt oplysningerne af mere almen interesse kan nævnes, at der her for første gang i kommunens historie gives en oversigt over antallet lejligheder i den privat ejede boligmasse, og at vi her samtidig får en redegørelse for de private bygningers etageareal. Men det, der gør tabelværkets nr. 1 til en kilde af ganske særlig interesse for nærværende redegørelser, er dens oplysninger om, hvor mange kvadratalen boligareal, der var fritaget fra den kommunale arealskat og den statslige bygningsafgift, fordi lejlighederne var på under 64 kvadratalen (25 m²). Dette giver os nemlig mulighed for indenfor en rimelig fejlmagin at anslå antallet af smålejligheder under 64 kvadratalen (25 m²). Dette er såmeget des vigtigere som den offentlige boligstatistik herefter er en lukket bog til belysning af dette centrale problem.

Den første egentlige boligtælling fandt sted i 1880 i forbindelse med folketællingen. I efteråret 1879 havde magistraten nemlig truffet en aftale med Det kgl. statistiske Bureau (i dag Danmarks Statistik), hvorefter den bearbejdelse af folketællingslisterne for København, som hidtil var foretaget af bureauet, nu blev overdraget magistraten. I denne forbindelse

blev folketællingslisternes spørgeformular udvidet bl.a. med særlige spørgsmål vedrørende boligforhold, herunder spørgsmål om den halvårslige leje, antallet af værelser med vinduer, incl. værelser til logerende og tyende. Men desværre blev der ikke ved denne lejlighed ønsket oplysning om køkkenfaciliteterne. Først fra og med boligtællingen 1885 skulle der redegøres for, om der til lejligheden fandtes selvstændigt køkken eller om faciliteterne indskrænkede sig til fælleskøkken eller kogekakkelovn i et værelse. Boligtællingen af 1880 (såvel som de følgende tællinger) blev offentliggjort i Tabelværk til Københavns Statistik. Publikationen for 1880 bar præg af at være kommet til verden under tidspres. Bearbejdelsen af det store materiale var ufuldstændig og usystematisk.

Den næste boligtælling fandt som antydning 5 år senere, i 1885, idet skattekontoret og det i 1883 oprettede Københavns statistiske Kontor – hvis ledelse som en selvfølge blev overdraget M. Rubin – fremhævede det ønskelige i, at kommunen fik en folke- og boligtælling hver femte år, selvom Det kgl. statistiske Bureau (Danmarks Statistik) fra og med 1860 begrænsede sig til 10-årige folketællinger. Beslutningen om at foranstalte en kommunal folke- og boligtælling i 1885 skabte for så vidt præcedens som der til og med 1916 fandt kommunale tællinger sted hvert femte år. Fra 1895 omfattede disse tællinger ikke alene Københavns kommune, men også nabokommunerne.¹

De københavnske boligtællinger fra 1880 var noget specielt for hovedstaden. En officiel boligtælling for provinsbyerne lod vente på sig – den første blev foranstaltet i 1911.²

Takket være den københavnske boligstatistik har vi en efter danske forhold enestående mulighed for at redegøre for væsentlige sider af boligforholdene i København fra og med 1880, og i særdeleshed fra 1885. Boligtællingen i 1885 var nemlig langt fastere opbygget og mere alsidigt orienteret end 1880-tællingen. Den betegnes da også som »det første forsøg på at give en alsidig og fuldstændig redegørelse angående stadens boligforhold, og resultatet må – trods nogle mangler ved og lakuner i materialet – betegnes som fuldt tilfredsstillende«. (Ordene er Kjeld Johansens, mangeårig leder af Københavns statistiske Kontor).³ Boligtællingen i 1885 var i sine grundtræk mønstergivende for de følgende fremstillinger.

Arbejderboliger og arbejdernes boliger. Selvom hovedstrukturen i den officielle statistik så at sige blev fastlagt med boligtællingen i 1885, blev de senere fremstillinger ofte suppleret med specialundersøgelser af stor

interesse. I denne forbindelse er der grund til at nævne, at der i bolig-tællingen for 1895 fandtes en redegørelse for antallet af arbejderlejligheder tilhørende foreninger, aktieselskaber og private arbejdsgivere i 1895. Det drejede sig i alt om ca. 3.800 arbejderboliger – hvorved vi altså forstår lejligheder for arbejdere, opført af velgørende foreninger o.l. – og den kendte Arbejdernes Byggeforening, der var startet af B & W's arbejdere, tegnede sig for størsteparten (se s. 71f.). Af de 3800 arbejderboliger var det store flertal – godt 3000 – på et- og to-værelser.

Omend oplysningerne om disse specielle arbejderboliger er af særlig interesse, må man dog gøre sig klart, at de kun udgjorde en forholdsvis beskeden del af arbejdernes boliger i de almindelige private udlejnings-ejendomme. I den private boligmasse fandtes i 1895 ca. 76.000 lejligheder. Rundt regnet halvdel var ét- og to-værelses boliger, som fortrinsvis var beboet af arbejdere. Det vil med andre ord sige at de for 1895 anførte godt 3000 arbejderboliger på et- til to-værelser udgjorde ca. 8 pct. af samtlige ét- og to-værelses lejligheder.

En bredere og mere detaljeret redegørelse for arbejdernes boligforhold foreligger først med bolig-tællingen i 1906. Oversigten er af fundamental betydning, når det drejer sig om at belyse væsentlige sider af såvel arbejdernes som andre samfundsklassers boligforhold. Oversigten hedder netop: Beboelses- og lejeforholdene for visse samfundsklasser.

Mellem den første bolig-tælling i 1880 og den særlige redegørelse for arbejdernes boligforhold i bolig-tællingen af 1906 var der forløbet et kvart århundrede – et ganske langt tidsrum, når man betænker den dynamiske økonomiske udvikling og de grundlæggende strukturelle forskydninger, der prægede hovedstaden i disse årtier. Der er god grund til at antage, at denne udvikling ikke lod arbejdernes boligforhold uberørt, og at de boligforhold for arbejderklassen, som 1906-tællingen belyste, ikke havde gyldighed i 1880. At der allerede før århundredskiftet havde fundet en gennemgribende ændring sted var da også opfattelsen i Københavns statistiske Kontor. I kommentarerne til 1895-boligtællingen gav man måske lidt vel drastisk udtryk for denne opfattelse: »Det er intet mindre end en hel revolution, der er foregået indenfor de københavnske smålejligheders kreds i løbet af 15 år. Medens ét-værelses lejlighederne i dette tidsrum kun er gået frem fra 8.323 til 10.887, er to-værelses lejlighederne steget i tal fra 16.314 til 32.976, svarende til en stigning på henholdsvis ca. 30 og ca. 100 pct.«⁴

Denne forskydning til fordel for de to-værelses lejligheder indledtes tilsyneladende allerede i 1880'erne. Det fremgår således af den trykte

statistik, at ét- og to-værelses lejlighederne såvel i 1880 som i 1885 udgjorde rundt regnet 50 pct. af hele boligbestanden. Men vægtfordelingen mellem de to lejlighedstyper havde ændret sig ret betydeligt i femårsperioden. De ét-værelses lejligheder var mellem 1880 og 1885 i klar tilbagegang til fordel for de to-værelses. Andelen af ét-værelses lejligheder faldt fra knap 17 til 15 pct. og andelen af to-værelses lejligheder steg fra knap 33 til godt 36 pct. af boligbestanden.⁵

Den »revolution«, som Københavns statistiske kontor taler om i 1895, indledes altså i femåret 1880-85 og måske allerede inden da. Det er indlysende, at denne konstatering er af central interesse for belysningen af arbejdernes boligforhold, idet de ét- og to-værelses lejligheder på forhånd må antages i overvejende grad at være beboet af arbejdere og dermed økonomisk ligestillede.

Hvad fortæller den officielle statistik os i øvrigt om arbejdernes boligforhold? Faktisk ikke så lidt. I følgende oversigt belyses indledningsvis de ét- og to-værelses lejligheders relative hyppighed i forskellige kvarterer i København på grundlag af boligtællingerne 1885⁶:

Tabel I 1.

Ét- og to-værelses lejligheder i pct. af samtlige i 1885

	Lejligheder ialt	heraf		to-vær.	pct.
		ét-vær.	pct.		
Christianshavn	4.235	1.150	27,0%	1.634	39,0%
Vesterbro	8.811	843	9,5%	3.983	45,0%
Nørrebro (og Østerbro)	18.917	2.647	14,0%	9.208	48,5%
Det øvrige København	35.309	5.321	15,0%	9.408	27,0%
København i alt	67.272	9.961	15,0%	24.233	36,3%

Der kan måske være grund til at bemærke, at oversigten vedrører lejlighederne i hele den private boligmasse altså inklusive foreningernes arbejderboliger, men exclusive f.eks. de statsejede Nyboder, der var karakteriseret ved mange to-værelses lejligheder. Med denne begrænsning udgjorde de ét- og to-værelses lejligheder lidt over 51 pct. af samtlige i 1885, men der er tale om betydelige forskelle mellem byens kvarterer, og navnlig er der i disse tale om en højst ulige vægtfordeling mellem ét-værelses og to-værelses lejligheder. I København indenfor søerne med

undtagelse af Christianshavn (i tabellen under rubrikken: Det øvrige København) var de to-værelses lejligheder forholdsvis lavt repræsenteret. Stærkest gør denne lejlighedstype sig gældende i de efter 1852 nybyggede bydele: Vesterbro, Nørrebro og det meget svagt bebyggede Østerbro.

Mest bemærkelsesværdig er boligstrukturen på Christianshavn. I intet andet kvarter lægger ét- og to-værelses lejlighederne beslag på en så stor andel af samtlige lejligheder. Men det, der frem for alt er karakteristisk for bydelen, er de relativt mange ét-værelses lejligheder – de udgør 27 pct. af boligmassen eller næsten dobbelt så meget som for den samlede hovedstad. Dette særtræk ved Christianshavn er nok så tankevækkende, når man erindrer, at bydelen blev forskånet for de store ildebrande i 1700-tallet samt for bombardementet i 1807. Man har det indtryk at Christianshavn, som for en meget væsentlig del var præget af bygninger fra 1700-tallet, giver os mulighed for at forlænge perspektivet bagud i tiden. Denne bydel fremviser en boligbebyggelse, som i flere henseender er væsensforskellig fra industrialismens, således som denne prægede udviklingen efter midten af 1800-tallet på Vesterbro og Nørrebro. Christianshavn afdækker tilsyneladende træk i en boligstruktur, som er i pagt med førindustrialismens tidsalder.

Et andet forhold af væsentlig interesse, som kan fremdrages af den officielle statistik, er den gennemsnitlige beboelsestæthed pr. lejlighed og pr. værelse i København i 1885.⁷

Tabel I 2.

Antal beboere pr. lejlighed og pr. værelse i København 1885 (gennemsnitstal)

Lejlighedstype	Antal beboere	
	pr. lejlighed	pr. værelse
ét-værelses lejl.	2,5	2,5
to-værelses lejl.	3,7	1,85
tre-værelses lejl.	4,2	1,40

Sammenholdes tabellens tal for personer pr. værelse med den nugældende internationale norm for en overbefolket lejlighed: Over 2 personer pr. værelse, så efterlader tabellen det hovedindtryk, at der med undtagelse af de ét-værelses lejligheder herskede, hvad man ud fra nutidens

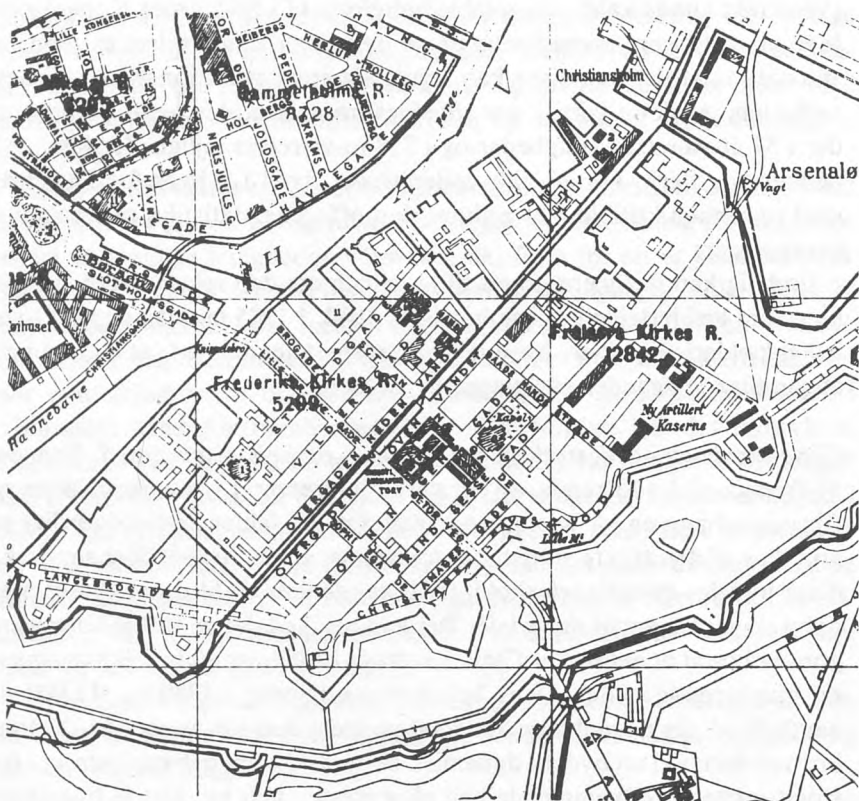
synspunkt kunne kalde acceptable boligforhold i 1880'ernes København. Men man må være opmærksom på, at de anførte talstørrelser er gennemsnitstal, og at der bag disse kan skjule sig store variationer i beboelsestætheden. At dette faktisk var tilfældet fremgår af den kendsgerning, at der i 57 ét-værelses lejligheder og i 738 to-værelses lejligheder fandtes 8 beboere og flere. For så vidt understreger tabel I 2 hvor forsigtig man skal være med kritikløst at godtage den officielle statistiks gennemsnitsberegninger.

Endelig kan der være grund til at fremdrage den relativt store betydning som kælderlejlighederne havde o. 1880. I 1885 fandtes der lidt over 3.000 kælderlejligheder, hvad der var ensbetydende med, at ca. 4,5 pct. af samtlige lejligheder var placeret i kælderen.⁸

Christianshavn og Vesterbro. Befolknings- og beboelsestæthed. Som det vil fremgå af det følgende, er jeg særlig interesseret i boligforholdene på Christianshavn og på Vesterbro i 1880. Og det falder derfor naturligt på grundlag af den trykte statistik at fremdrage nogle hoved- eller særtræk i disse bydeles beboelsesforhold, træk der senere vil blive suppleret med oplysninger fra andet materiale. Der kan måske i denne forbindelse være grund til først at anføre, at Christianshavn i 1880 var en befolkningsmæssig stagnerende bydel. Dens befolkning udgjorde i 1880 ca. 17.000 og havde holdt sig nogenlunde konstant gennem den sidste snes år. Vesterbro var derimod en bydel i dynamisk ekspansion, og bebyggelsen var for størstepartens vedkommende helt eller næsten helt ny, idet få bygninger var mere end en snes år gamle. Befolkningen var i 1880 ca. 50 pct. større end Christianshavns, nemlig ca. 25.000.

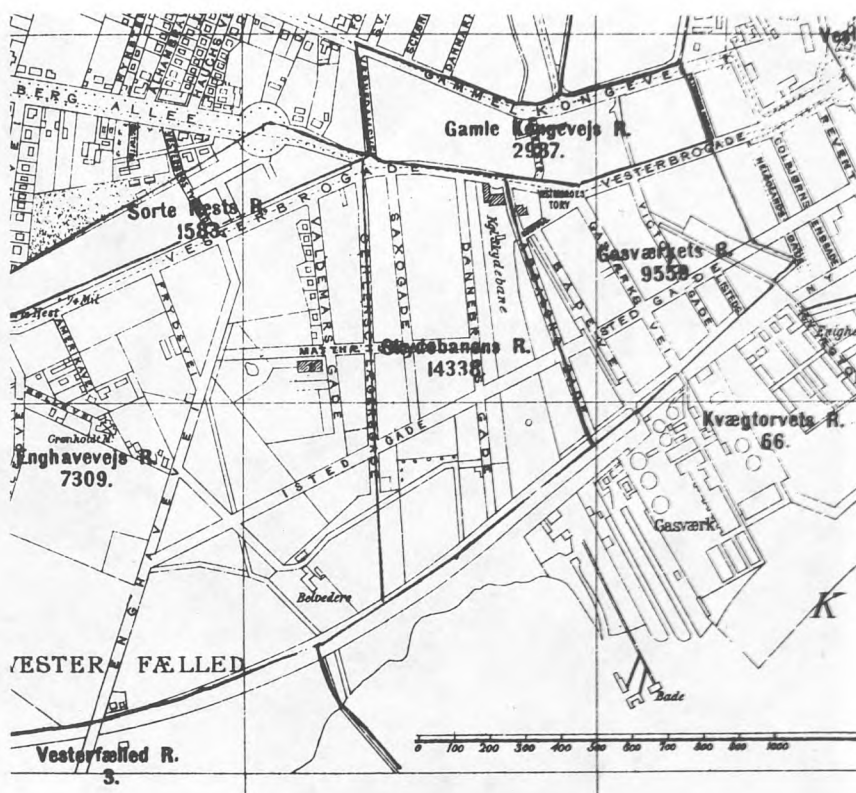
Et vist indtryk af bygge- og boligforholdenes forskellige karakter i de to kvarterer får man ved at betragte dels Saabyes kort, dels nedenstående oversigter over ejendommenes beboelsestæthed i 1885 i henholdsvis Frelsers Kirkes og Frederiks Kirkes rode (begge på Christianshavn) og Skydebanens rode på Vesterbro. Når forholdene er søgt belyst netop med udgangspunkt i disse roder er forklaringen den, at Skydebanens rode i 1885 stort set var udbygget, omfattede 60% af befolkningen på Vesterbro og i indbyggertal lå nær de to christianshavnske roder.⁹

Med hensyn til befolkningstætheden – hvorved man forstår antal personer pr. ha. – giver Saabyes kort klar besked om, at denne var meget større i Skydebanens rode end på Christianshavn – skønmæssigt ca. 3 gange så stor. Anderledes med beboelsestætheden. Herved forstår man det lejlighedsareal, der står til rådighed pr. beboer. At dette gennemsnit-

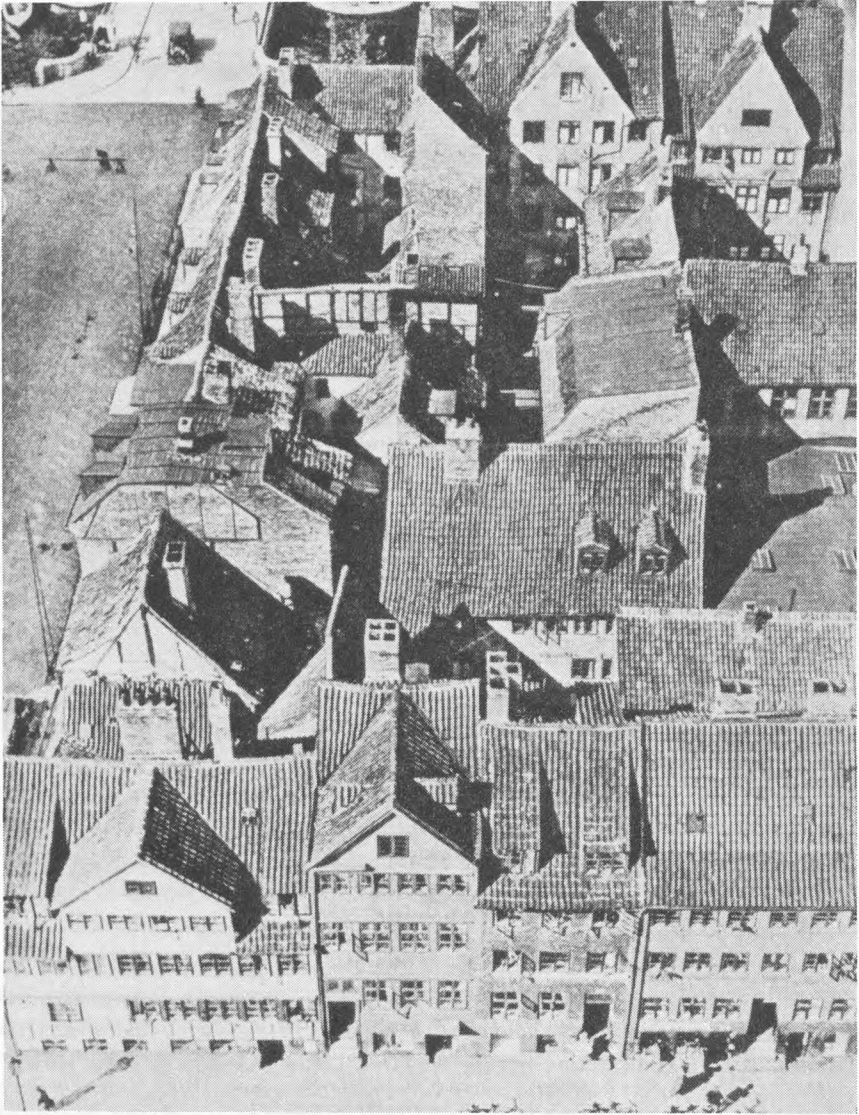
Frederiks kirkes og Frelsers kirkes rode 1885 med indbyggertal. Kort af H. E. G. Saabye. Målestok i alen fremgår af det følgende kort over skydebanens rode.

ligt var meget mindre på Christianshavn kan ikke overraske, eftersom den lave bebyggelse var dominerende på Christianshavn, den høje på Vesterbro – se følgende tabel. Det skal iøvrigt bemærkes, at ejendomme i tabellen er identiske med matrikelnumre, således at en ejendom meget vel kan omfatte flere bygninger, f.eks. forhus, sidehus og bagbygning.

Skydebanens rode 1885 med indbyggertal.
Kort af H. E. G. Saabye.

H. E. G. Saabye og landinspektør F. E. Berggreen (1833-1913) var i 1880erne de mest fremtrædende danske kartografer. Saabye havde været fuldmægtig hos stadskonduktøren og var i 1873 tilmed konstitueret som sådan, men blev suspenderet i 1874 og synes herefter at have helliget sig freelance. Hans første kort over København med nærmeste omegn kom i 1869 og blev i revideret form genoptrykt gang på gang. De her gengivne delkort stammer fra Saabyes kort over København og omegn fra 1885 (1:13.000) og anførte i modsætning til de tidligere også rodernes grænser og navne samt deres folketal i 1885 (Registraturer på Stadsarkivet og på Stadskonduktørens kontor).

Udsigten fra Frelsers Kirke i 1934 nedover den forfaldne bebyggelse mellem Dronningensgade, St. Annægade og Overgaden oven vandet.

Bortset fra at husene var mere nedslidte i 1934, var der ikke sket større ændringer siden 1880. Billedet giver et godt indtryk af blandingen af mellemstore og ganske små huse og byggegrundenes sprængfærdige udnyttelse.

Foto 1934, København Før og Nu IV, 1948.

Tabel I 3.*Beboelsestætheden på Christianshavn og Vesterbro 1885*

	Antal ejen- domme	Beboer- antal	Ejendomme med 4-5 over 5 personer pr. 100 kvadratalen etageareal	
Frelser kirkes og Frederiks kirkes rode	350	16.400	42	35
Skydebanens rode	159	14.100	7	4

Beboelsestætheden illustreres af rubrikken: Ejendomme med 4-5 og over 5 personer pr. 100 kv. alen etageareal. Begrebet etageareal, som var grundlaget for beskattningen, skal jeg komme nærmere ind på i en senere sammenhæng (se s. 64). Men det er dog nødvendigt i denne forbindelse at forklare, at man ved etageareal forstår en ejendoms bruttoareal for samtlige etager, og ved bruttoareal forstår man ejendommens udvendige mål. I bruttoarealet er altså medtaget bl.a. trapper, gange og lignende, men desuden omfatter etagearealet ikke alene boliger, men også forretningslokaler, værksteder o.l.¹⁰

Man vil forstå at etagearealet ikke er noget helt pålideligt udgangspunkt til beregning af beboelsestætheden. Men det er det bedste, som findes, hvor det drejer sig om at belyse beboelsestætheden for et helt kvarter og sandsynligvis anvendelig for et groft skøn. Det fremgår af tabellen, at der på Christianshavn fandtes 42 ejendomme med 4-5 personer og 35 med over 5 personer pr. 100 kvadratalen etageareal, hvorimod Skydebanens rode kun kunne opvise 7 ejendomme med 4-5 personer og ingen med over 5 personer pr. 100 kvadratalen etageareal. Går man nu ud fra, at de her nævnte ejendomme var indrettet alene til beboelse, kan man skønne, at de 100 kvadratalen bruttoareal svarer til 24-25 m² nettoareal. (Se nærmere om disse beregninger s. 63f.) Dette vil med andre ord sige, at i de 35 tættest befolkede ejendomme på Christianshavn havde beboerne maksimalt 4-5 m² gulvareal til rådighed pr. individ. Der var her tale om en efter nutidens opfattelse ekstrem overbefolkning, som i 1885 var uden parallel på Vesterbro. Men den var ikke uden modstykke andre steder i byen. Der fandtes nemlig gader, hvor beboelsestætheden var større end tilfældet var i de tættest befolkede gader på Christianshavn. Det fremgår

af en oversigt for året 1870, som stammer fra stadskonduktørens kontor¹¹, at de tættest beboede gader fandtes i Adelgade kvarteret: Adelgade, Rigensgade, Klerkegade og Rosengade. Her fandtes 28 ejendomme med 1.950 personer, hvor hver beboer til disposition gennemsnitlig havde under 18,6 kvadratalen (7,8 m²) etageareal. På Christianshavn fandtes ikke en så udstrakt og så stor beboelsestæthed, idet »kun« 4 ejendomme

Prinsessegade 13-15 set fra gaden. Som ejendommen fremtræder på billedet er den resultatet af mere end 100 års byggevirkosomhed. Den udgjorde oprindeligt – før 1755 – to selvstændige ejendomme, og disse indgår utvivlsomt som underste etage i de to forhuse. I perioden før 1802 er der påført to fulde etager på begge huse samtidig med at der er indrettet fælles trappe for de to bygninger samt opført en bygning i gården. Endelig er begge forhuse forsynet med taglejligheder i perioden mellem 1802 og 1860.

(Københavns Boligkommissions Årsberetning 1956. Foto 1956, Stadsarkivet).

Absalonsgade 37. Gård langs Absalongade. Byget 1875. Ejendommen består af forhus, mellearhus og baghus med tværhus, alle på 6 etager. Det frie areal var opdelt på 4 gårde, som i 1960'erne blev erklæret for uegnede som opholdsarealer på grund af de dårlige lys- og luftforhold (Københavns Boligkommissions Årsberet. 1969). Den mest rummelige af de fire gårde er den, der gengives på fotoet. Bredden er 7,5 m. I mellearhuset (bygningen til højre på billedet) boede i 1880 en smed med kone og barn i en to-værelses lejlighed, i bagbygningen en anden smedefamilie på tre personer i en et-værelses lejlighed.

(Foto 1970, Stadsarkivet).

med 389 personer kunne fremvise noget næsten tilsvarende. I disse ejendomme var etagearealet pr. individ i gennemsnit 20 kvadratalen (8 m²).

Omend der fandtes kvarterer, hvor beboelsestætheden var større end på Christianshavn, så var den dog her sine steder af så outreret karakter, at den faldt samtiden for brystet. Blandt andet i den af Christianshavns Understøttelsesforenings i 1867 udgivne bog: Om de fattiges vilkår på Christianshavn gives der en drastisk skildring af beboelsesforholdene for den »i uhyggelig grad tæt sammenpakkede befolkning«. Et lignende billede af de fattiges vilkår tegner V. Bergsøe i sin samme år udkomne roman: *Fra Piazza del Popolo* samt i fortællingen: *Krigen og Koleraen* fra år 1900.

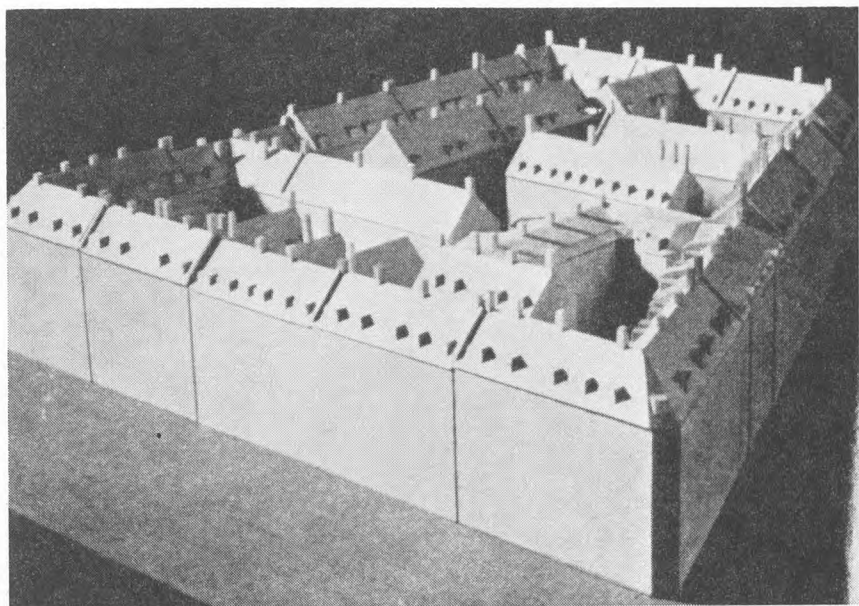
Lejekaserner. En stor beboelsestæthed var karakteristisk for Christianshavn, kasernebyggeriet prægede navnlig Vesterbro. Ved lejekaserner forstod den københavnske statistik ejendomme med over 100 beboere hvad der dengang svarede til ca. 25 familier. Kasernernes hyppighed på Christianshavn og i Skydebanens rode fremgår af nedenstående oversigt.

Tabel I 4.

Ejendommenes størrelse på Christianshavn og Vesterbro 1885

	Samtlige ejendomme		Ejendomme med over 100 beboere		
	antal ejendomme	beboertal pr. ejendom	antal ejendomme	beboertal pr. ejendom	beboertal i pct. af samtlige beboere
Frelsers Kirkes og Frelsers Kirkes Rode	350	47	30	192	35%
Skydebanens Rode	159	89	50	166	59%

Der fandtes på Christianshavn 30 lejekaserner, hvilket svarer til 9 pct. af samtlige ejendomme. I Skydebanens rode var tallet 50 eller rundt regnet 50 pct. af ejendommene. I disse kaserner boede 35 pct. af befolkningen på Christianshavn og 59 pct. i Skydebanens rode. Forskellen er bemærkelsesværdig.

Et modelbillede af en karré på Vesterbro, begrænset af Dannebrogsgade, Estlandsgade, Saxogade og Istedgade. Modelbilledet giver måske bedre end et fotografi indtryk af kassernebyggeriet. Så at sige alle bygninger er på 5 til 6 etager, uanset om der er tale om forhus, sidehus eller baghus. Ejendommene er adskilt fra hinanden ved skaktlignende gårde.

Foto i Boligkommissionens Årsberetning 1961.

Christianshavn var i en helt anden grad end Skydebanens rode præget af små og mellemstore ejendomme, som i snit husede syv til otte familier. Men lejekaserner var dog ikke noget ukendt begreb, og de var tilmed gennemsnitligt større end i Skydebanens rode. De begyndte at vokse frem omkring 1840 som følge af befolkningspresset, og er et problem allerede fra 1850'ernes midte. Oprindeligt var gaderne på Christianshavn, hedder det i en beretning fra 1856, anlagt med det mål for øje, at tilvejebringe et regelmæssigt og sundt kvarter. »Men der er i den senere tid folk, der har tabt dette mål af sigte og, for at skaffe plads til den stedse tiltagende folkemængde, har sat sig ud over alle hygiejniske hensyn, dels ved en hensynsløs anlæggelse af side- og bagbygninger på den i forvejen ofte sparsomt nok tilmålte gårdsplads, dels ved anvendelse af enhver krog både i disse og i forhuset til beboelseslejligheder...¹². Mange af disse lejekaserner udvidede sig lige som »Arken« i Martin Andersen Nexø's

'Jødens Bule', Ll. Søndervoldstræde 2. matr. nr. 205.

roman Pelle Erobreren så at sige organisk ved »knopskydning« både i det vandrette og lodrette plan¹³.

Som eksempel på sådanne lejekaserner med deres groteske navne kan nævnes »Jødens Bule« i Søndervoldstræde 2, (matr. nr. 205) som i 1880 ejedes af fru Perlstein, enke efter kollektør H. Perlstein. Her fandtes samme år 36 familier med 135 personer. I Amagergade 27-29 (matr. nr. 317 AB) lå »Lappekroen« med 47 familier på 162 personer¹⁴. Og i Amagergade 33 (matr. nr. 315, 316 og 308 B) fandtes 63 familier med 276 personer.

På Vesterbro derimod blev kasernerne med for eks. forhus, mellearhus og sidehus ofte bygget samtidig, så at sige på samlebånd. En arkitekt, der dengang var virksom på Nørrebro, fortæller, at man tegnede et hus om dagen. »Man tog det ikke så nøje med udførelsen, den ene plan lignede den anden. Med blåt overføringspapir fabrikerede man en halv snes eksemplarer om dagen på en gang, og når assistenten havde besørget det mere nøgterne, kom den store akademiske mester Knudsen (bygningssin-

Jødens Bule var en ejendom fra slutningen af 1700-tallet. Den ejedes fra o. 1850 af urtekrammer M. Levy og overgik ved hans død til svigersønnen klassekollektør Perlstein. I 1880 ejedes den af dennes enke.

Det fremgår af sundhedspolitiets arkiv (L.A.), at ejendommen i hvert fald siden 1860 kunne henregnes til Christianshavns slumkvarterer, idet den efter 1863 var under konstant tilsyn fra sundhedsmyndighederne. Ifølge en rapport fra 31/8 1863 var brolægning og afløb mangelfulde, lokummerne i en forfærdelig tilstand, alle lejlighederne brøstfældige, taget så medtaget, at det regnede ned de fleste steder, vaskene utætte m.m.

Ejendommen bestod af en høj kælder, stue og kvist. Denne sidste blev udnyttet til bristepunktet, og lejlighederne her var alle på et værelse, de mindste på blot 9 m². De havde parvis fælles køkken på gangen, i et enkelt tilfælde var der dog 5 lejligheder om et køkken. Ifølge Social-Demokraten af 7/2 1883 mindede en del af de højstbeliggende kvistværelser om de berygtede blykamre i Venedig, »hvor man stivner om vinteren og smelter om sommeren«.

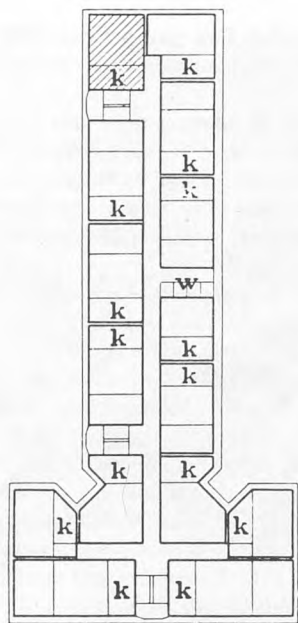
Før 1877 var de to-værelses lejligheder i stuen blevet spaltet op i et-værelses med fælles køkken. Formålet hermed var et dobbelt, dels at presse lejen op, dels at få del i den skattebegunstigelse, der var tilstået lejligheder under 64 kvadrat-alen eller 25 kvadratmeter (se s. 64). Efter opspaltningen bestod stueetagens lejligheder af boliger på henholdsvis 6 og 17 m². (Stadskonduktørens arkiv, Farimagsgade). Denne slumejendom var næsten udelukkende beboet af ufaglærte arbejdere, mænd og kvinder (se side 93).

Hvordan reagerede nu disse mennesker overfor de elendige boligforhold? »Man skulle jo vente«, hedder det i en reportage i Social-Demokraten 7/2 1883, »at de som daglig lider under denne behandling, ville være meget højroastede i deres klager og forbitrelse, men det mærker man lidet til, når man taler med dem. Enkelte er kommet så vidt ud i deres forfærdende sløvhed, at de synes alt er, som det bør være. De fleste klager naturligvis, men der er sædvanligvis meget mere given efter end forbitrelse. »Det kan nu en gang ikke være anderledes« er omkvædet, og »man gør bedst i at slå det ud af hovedet«.

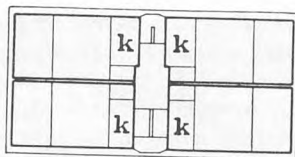
Foto ca. 1880. Bymuseet.

spektør) og lavede nogle streger på facaden...¹⁵. Bygmestre var i 1850erne i vid udstrækning håndværkssvende¹⁶, men deres finansielle ressourcer slog ikke til for de følgende årtiers storbyggeri, de blev i stigende omfang afløst af professionelle spekulanter, firmaer og aktieselskaber¹⁷.

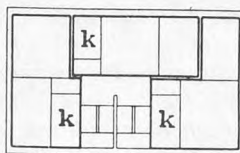
Korridorhuse. Hvad man skal forstå ved korridorhuse ligger ikke helt klart, men hvis vi holder os til den københavnske boligkommissions definition, drejer det sig om huse, hvor to eller flere trapper er forbundet med en fælles gang, som giver adgang til de enkelte lejemål. Kommissionen skelner mellem tre typer, som er illustreret af vedføjede figurer¹⁸.

Korridorhustype. A med en fælles gang i husets længderetning svarer til den gængse opfattelse af et »korridorhus«. Den er indenfor forskellige variationer af bygningsformen repræsenteret ved ca. 5.000 lejligheder. Målestoksforhold 1:500.

Korridorhustype B, med en »fælles gang« i husets tværretning, er repræsenteret ved ca. 2.000 lejligheder. Målestoksforhold 1:500.

Korridorhustype C, hvor de to trappers inderste reposer løber sammen til en kort »fælles gang« i husets længderetning er repræsenteret ved ca. 200 lejligheder. Målestoksforhold 1:500.

Korridorejendommernes fremkomst daterer sig til 1850'ernes slutning¹⁹ og var indtil 1880'ernes midte karakteristiske for store dele af det byggeri, som på Vesterbro og Nørrebro var bestemt for arbejderfamilier. Forklaringen på deres fremkomst er, at man ved denne hustype sparede på de dyre trappeanlæg – bygge-loven af 1856 havde påbudt at hver lejlighed i nybyggerier skulle have adgang til to trapper – og opnåede et stort nettoareal i forhold til bruttoarealet. Men der var i flere henseender tale om ringe boliger, bl.a. fordi – som det fremgår af figuren – lejlighederne som regel var ensidige, hvilket vil sige, at de kun havde vinduer til én side, de var følgelig mørke og kunne ikke udluftes effektivt. At også ejendommene var skumle, fremgår af C. Stauns (Lars Chr. Poulsen)

*Gang i et korridorhus, Saxogade 17-19 (se s. 128f.).
Foto 1953, Stadsarkivet.*

beretning fra 1911 om sine drengear på Nørrebro i en etageejendom i et nybygget kvarter²⁰.

»En forholdsvis bred Gang gik tværs gennem Huset. For hver Ende af den var der Trapper, af hvilke man godt kunne kalde den ene Hovedtrappen, den anden Køkkentrappen, men for øvrigt var der ingen kendelig Forskel paa dem. Maaske var dog Hovedtrappen dækket af et tykkere Lag Smuds end den anden. Midt gennem Huset i dettes Længderetning gik desuden lange, snævre Gange, en paa hver Side af Tværgangen, og de havde igen et Utaal af Døre til begge Sider. Det hele System af Gange og Trapper oplystes af et enkelet aabent Gasblus for hver Etage. Brænderne havde næppe været efterset, siden Huset blev bygget, thi hvert Blus var spaltet i flere Tunger, der viftede i Blæsten, som uhindret strøg ind ad de aabne Døre og mange splintrede Ruder. Belysningen var derfor mere end kummerlig.«

Når denne hustype ophører med at blive bygget ved 1880'ernes midte, er årsagen hertil at finde i den nye bygningslov fra 1889, hvorefter der fra enhver beboelseslejlighed skulle være fri adgang til de krævede to trapper, uden at det var nødvendigt at passere en anden beboelseslejlighed eller en fælles gang²¹. Hvor mange korridorejendomme der fandtes på Vesterbro omkring 1880 vides ikke med nøjagtighed. Men boligkommissionen anslog i 1948 – efter at adskillige tidligere korridorhuse var ombygget – at det for hele København drejede sig om 261 med ca. 7.200 lejligheder, heraf ca. 5.000 på hovedtype A. Af disse ca. 7.200 lejligheder fandtes de 2.500 på Vesterbro, hvorimod antallet på Christianshavn var meget begrænset²².

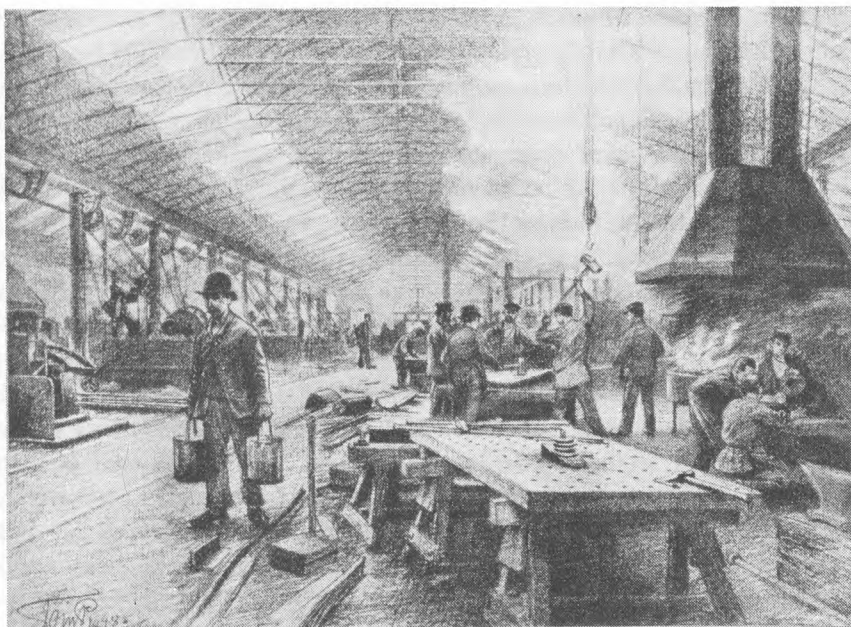
På Vesterbro fandtes i 1885 i alt 4.800 ét-værelses og to-værelseslejligheder²³. Af disse var efter de her angivne oplysninger sandsynligvis godt og vel havdelen lejligheder i korridorhuse. En lejlighed i et korridorhus var omkring 1880 sandsynligvis den mest udbredte boligform for arbejderne på Vesterbro.

Den faglærte arbejders boligforhold. De ovenfor givne træk af beboelses- og bebyggelsesforholdene hviler i væsentlig grad på den officielle, trykte statistik. De givne data understreger i hvert fald visse vigtige sider i beboelsens og bebyggelsens struktur. De udgør et fundament i et forsøg på at give en mere konkret redegørelse for mennesket bag tallene og for hans boligforhold. At fravriste statistikken dens præg af anonymitet og give et mere levende billede af boligens art og de mennesker, den husede, er imidlertid en tids- og arbejdskrævende opgave.

Det første skridt mod dette mål vil bestå i at bearbejde den officielle statistiks grundmateriale: folke- og boligtællingerne af 1880. Et sådant arbejde er imidlertid uhyre omfattende. Der fandtes i København ca. 50.000 beboelseslejligheder. At gennemføre en detaljeret registrering og senere bearbejdelse af dette vældige materiale ligger langt ud over en enkelt persons arbejdssevne. En begrænsning bliver som følge af stofmængden faktisk påtvunget forskeren. Jeg har i denne situation valgt udelukkende at behandle boligtællingsmaterialet ud fra synspunktet: Hvordan boede den faglærte arbejder. Yderligere har jeg ladet den faglærte arbejder være repræsenteret af smede og maskinarbejdere. Smede- og maskinarbejdere – man skelnede dengang ikke nøje mellem de to grupper – var et fag i stærk udvikling, og smedene og maskinarbejderne udgjorde en væsentlig del af de københavnske faglærte – vel omkring 15 pct. i 1880²⁴. Yderligere ser det ud til, at smede og maskinarbejderne den gang som senere lønningsmæssigt har ligget nogenlunde omkring de faglærtes gennemsnit²⁵, hvilket er forklaringen på, at man også i nutiden med en vis forkærlighed har ladet smede og maskinarbejdere repræsentere de faglærte arbejderes gruppe.²⁶

Ud over denne begrænsning har jeg foretaget en geografisk, idet jeg udelukkende beskæftiger mig med smede og maskinarbejdere på Christianshavn og på Vesterbro. Som det fremgår af det foregående var begge bydele udprægede arbejderkvarterer, idet ét- og toværelses lejligheder her var fremherskende – men hvor Christianshavn bolig-mæssigt i påfaldende grad var præget af den førindustrielle tid, var Vesterbro en aldeles ny bydel, i væsentlig grad bygget netop til den nyfremkomne industris arbejdere.

En yderligere grund til at vælge disse to bydele er at B & W, landets største industrivirksomhed, havde hjemsted på Christianshavn. På Vesterbro fandtes en efter tidens forhold ret anselig bedrift: Eickhoffs Maskinværksted, hvis arbejderstab vi har et indgående kendskab til.

*Den store smedie på Orlogsværftet.
Tegning af Tom Petersen 1898. (Illustreret Tidende 1898/99 s. 79).*

II Boligens størrelse og huslejens højde.

Materialets registrering. Folke- og boligtællingens grundmateriale for 1880 skal i dette afsnit benyttes til først og fremmest at belyse følgende væsentlige spørgsmål:

1. Hvor stor var den faglærte arbejders (smedens og maskinarbejders) lejlighed
2. Hvor mange menesker boede der pr. lejlighed og pr. værelse.
3. Hvor høj var lejen.

Med hensyn til det første punkt kan der være grund til at gøre opmærksom på, at man ved en lejligheds størrelse normalt tænker på antal værelser. Og denne målestok anvender vi også her i dette afsnit. Det er klart, at denne synsvinkel er vigtig, idet en lejligheds egnethed som familiebolig i høj grad er afhængig af værelsernes antal. Men synspunktet er ensidigt, idet værelserne kan være af meget forskellig størrelse og derfor ikke nødvendigvis siger os noget om lejlighedens rummelighed.

Der vil derfor i en senere sammenhæng blive givet supplerende oplysninger om lejlighedernes areal.

Det næste punkt: antal beboere pr. lejlighed og værelse er af vigtighed for en foreløbig bedømmelse af beboelsestætheden og graden af overbefolkning. Det er i dag almindeligt som målestok for overbefolkning at sætte en øvre grænse for antal beboere pr. værelse. Og denne regel har en næsten 100-årig tradition at bygge på, selvom grænsen har ændret sig radikalt i tidens løb. Det fremgår af bemærkningerne til punkt 1, at en sådan overbefolkningsnorm er for snæver; i forbindelse med undersøgelsen af lejlighedernes areal vil beboelsestætheden derfor blive belyst ved det antal kvadratalen eller -meter, som lejlighedernes beboere havde til disposition pr. individ.

Det er indlysende, at det tredje punkt: Lejens højde, er af største betydning. Kendskab til lejens højde er således en forudsætning for, at

man kan beregne huslejerelationen, hvorved man i almindelighed forstår huslejens andel af husstandens indkomst, men i vor forbindelse huslejens andel af smedenes eller maskinarbejdernes fortjeneste. Dette problem vil blive drøftet i forbindelse med maskinarbejdernes årsindkomster (se s. 49ff.).

Det er almindeligt, når man taler om huslejeniveauet, at belyse dette ved et gennemsnit af huslejer for en bestemt kategori af lejligheder, f.eks. to-værelses lejligheder. Men et gennemsnitstal er ikke altid det bedste middel til at illustrere f.eks. et lejeniveau eller lejlighedsstørrelser. Hvor der er tale om en stor spredning i f.eks. huslejer eller lejlighedernes størrelse, kan et gennemsnitstal være temmelig intetsigende og i værste fald mere vild- end vejledende. Jeg har derfor bestræbt mig for i de tilfælde, hvor det forekom fornuftigt, som supplement til gennemsnitstallene at anføre den mest almindeligt forekommende størrelse. I det følgende vil denne ofte blive betegnet som den normale eller typiske.

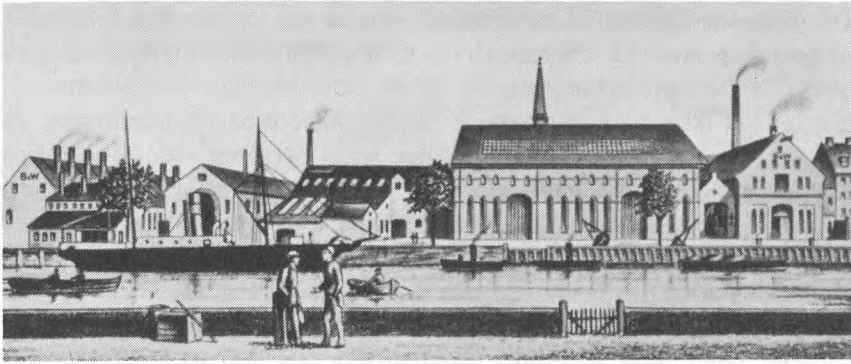
Ved registreringen har jeg som en selvfølge ikke medtaget lejere, for hvem der forelå mangelfulde oplysninger, f.eks. om leje eller lejlighedens størrelse. Dernæst har jeg udeladt alle smede og maskinarbejdere, når materialet antydede, at de havde en bifortjeneste f.eks. i form af butik eller værksted. Butikker og værksteder var ofte lokaliseret til kældre, og dette er den væsentligste forklaring på, at der ikke optræder kælderlejligheder i det registrerede materiale. (Det skal supplerende tilføjes, at grundmaterialet kun noterede 5 kælderlejligheder, alle på Christianshavn, og altså ingen på Vesterbro. For de 3 kælderlejligheder var det åbenbart, at lejligheden var forbundet med en forretning. For de resterende 2 lejligheder gav folketællingen ingen oplysning om bierhverv). Det, der interesserer os er den rene lønarbejder. Ligeledes har jeg i dette afsnit udeladt alle smede og maskinarbejdere, som var logerende eller hjemmeboende.

Registreringen omfattede herefter følgende:

Tabel II 1.

Registrerede lejligheder og beboere (1880)

	Christianshavn	Vesterbro
Antal lejligheder	270	117
Antal beboere	1.082	474

*B&W's maskinfabrik på Christianshavn 1879
(efter Johs. Lehmann: B&W gennem 100 år, s. 118).*

Det kan næppe undre, at der på Christianshavn blev registreret mere end dobbelt så mange lejligheder og beboere som på Vesterbro, skønt denne sidste bydel havde rundt regnet 50 pct. flere indbyggere. Forklaringen er naturligvis, at jernindustrien i ganske særlig grad var knyttet til Christianshavn. Her lå bl.a. landets to største virksomheder: Orlogsværftet og B&W.

Lejlighedstyper og beboelsestæthed. Hvorledes de registrerede lejligheder og deres beboere fordelte sig over de forskellige lejlighedstyper samt det gennemsnitlige antal beboere pr. lejlighed og pr. værelse fremgår af følgende oversigt:

Tabel II 2.

Antal lejligheder og deres beboere (1880)

Lejlighedstype	Christianshavn				Vesterbro			
	Ant. lejl.	ant. beb.	g. snitl. pr. lejl.	ant. beb. pr. vær.	Ant. lejl.	ant. beb.	g. snitl. pr. lejl.	ant. beb. pr. vær.
1-vær.	83	302	3,6	3,6	20	65	3,3	3,3
2-vær.	118	458	3,9	1,95	79	308	3,9	1,95
3-vær.	61	284	4,7	1,57	13	69	5,3	1,77
4-vær.	7	32	4,6	1,15	5	32	6,4	1,6
5-vær.	1	6	6,0	-				
I alt	270	1082	4,0	2,0	117	474	4,1	2,0

Det gennemsnitlige antal personer pr. værelse var for samtlige lejligheder to personer såvel på Christianshavn som på Vesterbro. Går vi derefter over til at betragte beboelsestætheden for de forskellige lejlighedskategorier, er det ikke uden interesse at sammenligne med 1885-tællingen. På Christianshavn var det gennemsnitlige antal personer i de et-værelses lejligheder i 1885 2,7, på Vesterbro 2,4.¹ Springet mellem disse tal og tabellens er så stort, at de ikke kan forklares ved en forbedring af boligstandarden i løbet af de fem år, der ligger mellem de to tællinger. Forklaringen må formentlig søges i den kendsgerning, at de et-værelses lejligheder også blev efterspurgt af andre end arbejderne, af enlige og ægtepar uden børn fra andre samfundslag, for hvem de et-værelses lejligheder sandsynligvis ofte var en midlertidig bopæl. I hvert fald boede de københavnske arbejdere tættere sammenstuvet i de et-værelses lejligheder end den øvrige befolkning, og det var ikke blot tilfældet for de et-værelses lejligheder – jvf. tabel I 2.

En sammenligning af beboelsestætheden pr. værelse på henholdsvis Christianshavn og Vesterbro er ikke uden interesse. Som nævnt var beboelsestætheden for de et-værelses lejligheder størst på Christianshavn, hvor børnetallet fra gammel tid var særlig højt.² For de to-værelses lejligheder er der ingen forskel på beboelsestætheden – i begge bydele var det gennemsnitlige antal personer pr. værelse 1,95. Men for de tre- og fire-værelses lejligheder er det bemærkelsesværdigt, at beboelsestætheden er størst på Vesterbro. Hvis der ikke er tale om en tilfældighed – materialet for Vesterbro er ikke stort – må forklaringen på dette fænomen søges enten i en større børnerigdom på Vesterbro for denne lejlighedskategori eller en hyppigere forekomst af logerende – jvf. nedenfor.

Det fremgår endelig klart af tabel II,2, at den summariske opgørelse af beboelsestætheden giver et fortegnet, eller i hvert fald ensidigt billede af forholdene. For samtlige lejligheder under ét var det gennemsnitlige beboertal pr. værelse 2 personer, men for de et-værelses lejligheder var antallet som nævnt 3,6 og 3,3. En mere nuanceret og rigtigere beskrivelse af beboelsestætheden i de 300 et- og to-værelses lejligheder samt de 74 tre-værelses lejligheder kan gives på grundlag af følgende oversigt:

Tabel II 3.*Antal personer pr. lejlighed (1880)*

	Christianshavn									Vesterbro							
	Antal pers. pr. lejl.									Antal pers. pr. lejl.							
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	1	2	3	4	5	6	7	8
Antal 1-vær. lejl.	4	18	22	18	9	7	3	2	2	4	4	8	1	1			
Antal 2-vær. lejl.	1	28	26	26	18	12	2	2	3	0	9	25	26	11	6	1	1
Antal 3-vær. lejl.		8	9	11	17	6	6	2	2		3	3	3	2	2		

Man vil se, at de i tabel II, 2 anførte gennemsnitstal dækker over en bred vifte af varierende størrelser. Vil man benytte den i tabel II,3 givne oversigt til at redegøre for det typiske beboertal i smedens og maskinarbejdernes lejligheder bliver det for de et-værelses fra to til fire, og for de to-værelses fra to til seks personer.

Overbefolkede lejligheder. Vi har tidligere nævnt, at den nugældende internationale norm for overbefolkede lejligheder er mere end to personer pr. værelse (se s. 16). Anvender vi denne målestok på oversigten, tabel II 3, kommer man til det resultat, at af de i alt 300 et- og to-værelses lejligheder var 131 overbefolkede.

I Danmark benytter vi som regel en strengere norm end den internationale, idet man her i almindelighed betragter en lejlighed som overbefolket, når der er mere end en beboer pr. værelse.³ Benytter vi denne målestok var 256 af samtlige 300 lejligheder overbefolket.

Datidens statistiske overbefolkningsnorm var noget usikker. I tabelværket, der behandler 1885-tællingen hedder det, at der ikke råder nogen tvivl om, at et-værelses lejligheder med 8 beboere og mere må være i »yderste grad overbefolket«, men også i to-værelses lejligheder må »et samliv (fælles nathold) af måske en halv snes mennesker i en og samme lejlighed siges at være såre uheldig, og dog er dette tilfældet i over 3 pct. af det hele antal to-værelses lejligheder«. ⁴ Først med 1890-tællingen fastslår tabelværket, at der er tale om et »krast« udtryk for overbefolkning, hvis der i en et-værelses og en to-værelses lejlighed findes 8 beboere og mere. I 1901-tællingen stryges udtrykket »kras overbefolkning«, idet tabelværket blot anfører: »går man over til at undersøge bevægelsen m.h.t. overbefolkede lejligheder, hvortil man i alt fald tør henregne et-og-to-værelses lejligheder med 8 beboere og derover...«

»Tietgens arbejderboliger« – »Kayserstaden«

I 1865 dannedes Foreningen for Tilvejebringelse af Arbejderboliger. Foreningens bestyrelse bestod af tømmermester Kayser, etatsråd Tietgen og Konferensråd Ehlers. Der erhvervedes en grund i Nyboder mellem Meriansgade og Gernersgade og allerede i 1866 var byggeriet fuldført. Den såkaldte »Kayserstad« bestod af tre fløje, en mod Gernersgade, en mod Meriansgade og en mellem-bygning. Bygningerne var tre etager høje skilt ved store gårdsrum, som hver var 14 m. brede og henholdsvis 45 og 58 m. lange (se planen hos Millech. Danske Arkitekturstrømninger 142), og adskilte sig herved fordelagtigt fra det byggeri, som samtidig blev opført på Vester- og Nørrebro. Der fandtes 148 lejligheder på et- og to-værelser, alle under 64 kvadratalen eller 25 m² indvendigt mål (se nærmere s. 71). Lejen var forholdsvis lav, men sikrede alligevel aktionærerne en forrentning af deres indskudte kapital på 5 pct.

Ejendommen blev nedrevet i 1970-erne. Foto 1972. Stadsarkivet.

Ejendommelig nok satte man normen 8 personer for både et- og to-værelses lejligheder. Årsagen hertil skal nok søges i den omstændighed, at alle lejligheder under 64 kv.alen (25 m²) var skattefrie, uanset om der var tale om et-værelses eller to-værelses lejligheder. Resultatet var, at

størstedelen af alle lejligheder på et- og to-værelser var på 64 kv.alen og derunder (se nærmere s. 76ff.) og af den kommunale statistik blev betragtet som hørende til en og samme kategori.

Anvendes datidens norm på tabel II,3 kommer man til det resultat, at kun for 8 lejligheders vedkommende var der tale om et »krast udtryk for overbefolkning«.

Overbefolkningsnormens drastiske ændring i løbet af knapt 100 år – fra otte til to og i Danmark til en person pr. værelse – er iøvrigt et talende vidnesbyrd om det svælg i kravene til en bolig af »rimelig« størrelse, som adskiller nutidens Danmark fra 1880-ernes.

Der er yderligere en ting af en vis interesse, som det kan være rimeligt at fremdrage i forbindelse med tabel II,3. Af samtlige 300 et- og to-værelses lejligheder var der kun 7 – nemlig 6 på ét værelse og en på to værelser – som blev beboet af en enkelt person. Det er vanskeligt at give en rimelig forklaring herpå. Det kunne måske være en nærliggende tanke, at udbuddet af lejligheder var så småt, at de ledige blev forbeholdt familier.

Dette kan have været tilfældet i de mere filantropisk indstillede arbejderforeningers ejendomme. Således erklærede »Foreningen for Tilvejebringelse af Arbejderboliger« som i 1865 byggede arbejderboligkomplekset i Suensonsgade og Gernersgade, at man ved udlejningen ofte gav familier med et stort antal børn fortrin fremfor andre med mindre antal⁶. Men foreningens holdning har næppe været typisk for den almindelige private husejer.

Der fandtes dengang et frit boligmarked, således at husejerne kunne udleje til hvem de ville. Og husejerne har vel alle dage foretrukket at udleje til enlige fremfor til familier, og navnlig da familier med børn. Man tør derfor nok antage, at der fra enlige arbejdere kun har været ringe efterspørgsel efter selvstændige lejligheder. De unge lærlinge og svende boede enten hjemme eller som logerende hos andre familier, måske p.g.a. traditionen, men sandsynligvis først og fremmest fordi det var økonomisk fordelagtigt. Der er i materialet kun ganske få eksempler på, at flere unge har slået sig sammen om leje af en lejlighed. Lejlighedens beboere var i helt overvejende grad kærnefamilien, eventuelt suppleret med en eller flere logerende eller familiemedlemmer.

Et- og to-værelses lejligheder dominerende. Det er tidligere blevet oplyst – se tabel I,1 – at de et-værelses lejligheder i 1885 i særlig grad var repræsenteret på Christianshavn, hvorimod de to-værelses var den frem-

herskende lejlighedskategori på Vesterbro. Denne lejlighedsstruktur sætter naturligvis sit præg på de faglærte arbejderes boligforhold, hvilket illustreres af tabel II,4.

Tabel II 4.

Lejlighedernes og beboernes procentvise fordeling på lejlighedstyper (1880)

Lejligheds- type	Christianshavn		Vesterbro	
	Antal lejl. pct.	beboertal pct.	antal lejl. pct.	beboertal pct.
1-vær.	31	28	17	14
2-vær.	44	42	67	65
3-vær.	23	26	11	15
4-vær.	2	4	5	6
5-vær.	0	0	0	0
	100	100	100	100

Medens næsten en tredjedel af arbejdernes boliger på Christianshavn var et-værelses lejligheder, var den tilsvarende procent på Vesterbro kun 17. Til gengæld var de to-værelses lejligheder helt dominerende her, idet to tredjedele af de faglærte arbejderes lejligheder på Vesterbro hørte til denne kategori. Der kan måske i denne forbindelse være grund til at pointere, at disse tal gælder faglærte arbejdere, idet de et-værelses lejligheder udgjorde en større procentdel af arbejdsmændenes og de ufaglærtes boliger.⁷ Iøvrigt er det værd at bemærke, at de tre-værelses lejligheder havde en større relativ vægt på Christianshavn end på Vesterbro – det ser ud til at Christianshavn har haft et større sortiment af forskellige lejlighedstyper at byde den faglærte arbejder. Men hovedindtrykket af tabellen er, at et- og to-værelses lejligheder var den fremherskende boligform for de faglærte. Det understreges tydeligt i følgende oversigt.

Tabel II 5.

Et- og to-værelses lejligheder (1880)
Antal lejligheder og antal beboere i procent

	Christianshavn	Vesterbro
Pct. af samtlige lejligh.	72	85
Pct. af samtlige beboere	70	79

Med afrundede tal kan vi fastslå, at mellem 70 og 85 pct. af samtlige boliger for faglærte var på et- til to værelser, og i denne type lejligheder havde mellem 70 og 80 pct. af de faglærte arbejderfamilier hjemme.

Iøvrigt er det bemærkelsesværdigt, at hvor den faglærte arbejder lejede en lejlighed på mere end to værelser, blev det ene værelse hyppigt udlejet til fremmede eller familiemedlemmer. Det illustreres af tabel II,6, som under logerende medtager voksne slægtninge.

Tabel II 6.

Antal lejligheder med logerende (1880)

Lejlighedstype	Christianshavn		Vesterbro	
	Antal	pct. af samtlige	Antal	pct. af samtlige
1-vær.	3	1,5	0	0
2-vær.	2	1,7	12	18,0
3-vær.	15	24,6	5	40,0
4-vær.	5	71,0	2	40,0

For Christianshavns vedkommende er 3 værelser og mere skæringspunktet, når der var tale om udlejning. Under denne grænse er udlejning en undtagelse, men fra og med tre-værelser er den en hyppig foreteelse. På Vesterbro er situationen anderledes. Her spiller udlejning en ikke ubetydelig rolle allerede for de to-værelses lejligheder. Man får det indtryk af denne tabel og tabel II,2, at de faglærte arbejdere på Vesterbro i hvert fald i to henseender adskilte sig fra deres fæller på Christianshavn. For det første havde de færre børn – dette fremgår af den kendsgerning, at de et-værelses lejligheder var tættere befolket på Christianshavn end på

Vesterbro, og at de to-værelses lejligheder – som gennemsnitlig havde samme beboertal i begge bydele – i højere grad var præget af logerende på Vesterbro. Dernæst tyder det betydelige antal logerende allerede i to-værelses lejligheder måske på, at smedene og maskinarbejderne på Vesterbro var mindre velstillede end deres kolleger på Christianshavn.

Arbejdere fra provinsen præger Vesterbro. Spørgsmålet om maskinarbejdernes årsfortjeneste på Christianshavn og på Vesterbro skal vi senere komme tilbage til. I nærværende sammenhæng er det ikke uden interesse at fremhæve, at rekrutteringsgrundlaget for smede og maskinarbejdere var forskelligt i de to bydele. På Vesterbro blev de i højere grad rekrutteret fra provinsen.⁸

Tabel II 7.

Smedenes og maskinarbejdernes fødesteder (1880)

	Christianshavn		Vesterbro	
	Antal	pct.	Antal	pct.
Født i København	198	50%	64	43%
Født på øerne (udenfor Kbhvn.)	116	30%	54	36%
Født i Jylland	21	5,5%	16	10,5%
Født i udlandet (incl. Slesvig)	53	14,5%	16	10,5%
I alt	388	100,0%	150	100,0%

Medens halvdelen af smedene og maskinarbejderne på Christianshavn var født i København, var det på Vesterbro kun tilfældet med 43 pct. Omvendt var her 46,5 pct. født i provinsen, hvorimod det på Christianshavn kun var tilfældet med 35,5 pct. Det var tilsyneladende navnlig tilflyttere fra provinsen, som slog sig ned i det nybyggede Vesterbro. Endelig kan vi tilføje, at de udenlandske arbejdere – herunder dem, der var født i Slesvig – spillede en større rolle på Christianshavn end på Vesterbro. Ikke mindst B&W var en arbejdsplads, som tiltrak arbejdere også udenfor landets grænser.

Det var navnlig de større virksomheder, der beskæftigede udenlandsk arbejdskraft. Det ses klart af følgende tabel, som anfører fødesteder for medhjælpere ved jernstøberier og maskinfabrikker p.d.e.s. og hos smedemestre p.d.a.s i København i 1882.⁹

Tabel II 8.

Fødesteder for medhjælpere ved jernstøberier og maskinfabriker samt hos smedemestre i København 1882 (pct.)

	Jernstøberier og maskinfabriker	smedemestre
Født i København	45%	48%
Født i provinsen	45,5%	46%
Født i udlandet	9,5%	6%
I alt	100,0%	100,0%

Medens 9,5 pct. af jernstøberiernes og maskinfabrikernes arbejdere var tilvandrere fra udlandet, var det kun tilfældet med 6 pct. af smedemestrenes medhjælpere. I begge tilfælde var hovedparten af den udenlandske arbejdskraft kommet fra Sverige. Iøvrigt stemmer tabellens oplysninger meget godt overens med de resultater, der er fremlagt i tabel II 7. Det gælder måske i synderlig grad for Vesterbro. Christianshavn havde et vist særpræg, hvor det drejer sig om arbejdskraftens rekruttering. Iøvrigt understreger såvel denne som den foregående tabel, at det ikke blot var Københavns ufaglærte arbejdskraft, der blev rekrutteret i provinsen. Det gjaldt også en væsentlig del af de faglærte arbejdere.

Huslejespredningen. I tabelværkets nr. 6 gives med grundlag i boligtællingen i 1880 en oversigt over den gennemsnitlige husleje for de forskellige lejlighedstyper i hver enkelt gade i hele hovedstaden. Det er indlysende, at denne statistik er af særdeles interesse for os, for så vidt som det er første gang, at der fremlægges en officiel huslejestatistik. Værdien af de givne oplysninger ville imidlertid have været større, hvis der samtidig med den gennemsnitlige husleje var anført den højeste og laveste husleje for hver lejlighedstype. I alle tilfælde tyder mit materiale på, at der var så store variationer i huslejen for samme kategori lejligheder, at en gennemsnitsberegning kan give et skævt billede af huslejeniveauet. Spredningens omfang illustreres af nedenstående oversigt over smedens og maskinarbejderens husleje.

Tabel II 9.*Den halvårslige huslejes variation (1880)*

Lejligheder med	1 vær.	2 vær.	3 vær.
Christianshavn	28-84 kr.	42-120 kr.	68-150 kr. ¹
Vesterbro	30-72 kr.	40-110 kr.	90-144 kr. ²

1. Én lejlighed til 42 og én til 190 kr. er udskudt.

2. Én lejlighed til 70 kr. er udskudt.

Det ser af oversigten ud til, at huslejespredningen var mest udtalt for ét- og to-værelses lejligheder og mest markant på Christianshavn. Er disse huslejevariationer udtryk for kvalitetsforskelle? Selvom lejernes evne til at vurdere om en husleje er rimelig måske ikke var særlig udviklet, så turde det dog være sandsynligt, at så ekstreme huslejeforskelle for samme kategori af lejligheder må afspejle betydelige kvalitetsforskelle. Og det lyder også sandsynligt, at disse kvalitetsforskelle var mest udpræget i den uensartede bebyggelse på Christianshavn. Det er på forhånd rimeligt at tænke sig, at lejedifferentieringen på de et-værelses lejligheder blandt andet fandt sin forklaring i køkkenfaciliteternes forskellighed. Ca. en tredjedel af de ét-værelses lejligheder var i 1885 uden selvstændigt køkken, men var henvist til fælleskøkken eller kogeovn i værelset. På den anden side er huslejespredningen lige så stor for de to-værelses lejligheder, og disse var så at sige alle forsynet med eget køkken.¹⁰ Det er derfor sandsynligt, at andre kvalitetsforskelle end køkkenforholdene har været afgørende for huslejedifferentieringen.

Den typiske og den gennemsnitlige husleje. Et forsøg på at bestemme dels den typiske, dels den gennemsnitlige husleje for de forskellige lejlighedskategorier illustreres af tabel II, 10, som giver følgende oplysninger:

1. Den almindelige eller typiske husleje, hvorved her forstås den hyppigst forekommende husleje, som betales af et flertal af maskinarbejderne.
2. Den gennemsnitlige husleje ifølge den officielle statistik, beregnet på grundlag af huslejerne i forhusene på to gader på Christianshavn og tre gader på Vesterbro. Ved kun at medtage forhusene, hvor lejen ofte var lidt højere end i bag- og sidehuse (jvf. note 10), er der

taget hensyn til, at de faglærte arbejdere som regel boede bedre end de ufaglærte¹¹.

- Den gennemsnitlige husleje for de registrerede smede og maskinarbejdere.

Tabel II 10.

Den halvårslige husleje i kr. (1880)

	Christianshavn			Vesterbro		
	1-vær.	2-vær.	3-vær.	1-vær.	2-vær.	3-vær.
Typisk husleje	46-60	60-90	90-120	60-70	80-100	110-130
gnstl. husleje (officiel stat.)	52,5	79,5	–	59,0	84,0	–
gnstl. husleje (registrerede arb.)	54,0	79,0	100,0	57,5	83,0	111,0

Sammenstillingen giver ikke anledning til mange kommentarer. Den gennemsnitlige husleje ligger indenfor rammerne af den typiske huslejes variationer, og det gælder både gennemsnitstallene fra den officielle statistik og for de registrerede arbejdere. En undtagelse udgør dog de étværelses lejligheder på Vesterbro, hvor gennemsnitstallene ligger i underkanten af den typiske husleje.

Gennemsnitstallene for huslejen ifølge den officielle statistik og for de registrerede arbejders udviser kun minimale forskelle. Hvad der derimod er bemærkelsesværdigt er, at huslejeniveauet lå noget højere på Vesterbro end på Christianshavn. Det gælder alle kategorier af lejligheder, og det gælder, hvad enten man som grundlag tager den almindelige eller den gennemsnitlige husleje. Hvad er forklaringen på det lavere huslejeniveau på Christianshavn? Umiddelbart skulle man snarest vente højere lejer end på Vesterbro, fordi efterspørgslen efter lejligheder på Christianshavn med de store arbejdspladser må have været stor, hvori- mod udbuddet af nye lejligheder i denne udbyggede bydel var lille. På Vesterbro var udbuddet af nybyggede lejligheder på den anden side meget betydeligt.

Forklaringen på den konstaterede forskel i lejeniveauet kan tænkes at bero på kvalitetsforskelle, at lejlighedernes standard var ringere på

Christianshavn. Dette er sandsynligvis tilfældet for en del af boligmassen i denne bydel. Det var ikke tilfældigt, at samtiden ofte betonedede kvartets dårlige boligforhold. På den anden side var det ikke de faglærte arbejdere, som fortrinsvis boede i de dårligste lejligheder, men ufaglærte, enligstillede mødre, invalider o.l. (se kap. V, s. 93).

Jeg vil i et følgende kapitel forsøge at sammenligne lejlighedsstandarden for udvalgte faglærte arbejdere på Christianshavn og på Vesterbro, men det er på forhånd tydeligt, at det er vanskeligt at komme med generelle udsagn. Hvad vi derimod kan fastslå med sikkerhed er, at de filantropiske foreningers boliger spillede en betydningsfuld rolle på Christianshavn. Af de 262 registrerede ét-, to- og tre-værelses lejligheder var de 37 – eller hele 14 pct. – bygget af filantropiske foreninger. Noget tilsvarende var ikke tilfældet for Vesterbro. Og det, der i denne forbindelse er af interesse er, at huslejen i disse boliger var betydeligt lavere end for de almindelige udlejningsejendomme, dog bortset fra de ét-værelses lejligheder. For de to-værelses lejligheder i »boligforeningerne« var den gennemsnitlige halvårslige husleje 69.50 kr., medens gennemsnitslejen for samtlige 118 registrerede to-værelses lejligheder var ca. 79 kr. Af de 61 registrerede tre-værelses lejligheder lå de syv i »Friboliger for Enker« – som altså også husede smede- og maskinarbejderfamilier – og for disse var den gennemsnitlige halvårslige husleje 78 kr., hvorimod den gennemsnitlige husleje for samtlige tre-værelses lejligheder var 100 kr.

Forholdet turde altså være det, at en medvirkende årsag til det relativt lave huslejeniveau for to- og tre-værelses lejligheder på Christianshavn må søges i de filantropiske foreningers lave takster. For de i snævrere forstand private udlejningsejendomme har der for disse lejlighedskategorier ikke været tale om større lejeforskel på Vesterbro og Christianshavn.

Resultatet af vore undersøgelser i dette kapitel bliver da følgende:

Den faglærte arbejder boede i 1880 som regel i en et- eller to-værelses lejlighed. Den halvårslige leje for en et-værelses lejlighed var i gennemsnit ca. 55 kr. på Christianshavn og ca. 60 kr. på Vesterbro. For en to-værelses lejlighed var den halvårslige leje i snit henholdsvis ca. 80 og ca. 85 kr.¹² Ser vi imidlertid bort fra det filantropiske byggeris lejligheder på Christianshavn var den gennemsnitlige leje for en to-værelses bolig også her ca. 85 kr. halvårsligt.

Huslejeniveauet i 1880. Der kan i forbindelse med redegørelsen for huslejerne i 1880 være grund til at overveje, om lejeniveauet i 1880 adskilte sig væsentligt fra de nærmest forudgående og efterfølgende års

huslejeniveau. Hvad de forudgående år angår er de tilgængelige data meget magre. Det kan nævnes, at Jørgen Pedersen i sin bog om arbejdslønnen i Danmark giver en tabellarisk oversigt over huslejerne bl.a. for toværelses lejligheder, udarbejdet på grundlag af annoncer i »Adresseavisen«. ¹³ Ifølge denne var den gennemsnitlige husleje for en to-værelses lejlighed i 1875 190 kr. årligt og steg til 215 kr. i 1880. Man kan givetvis ikke ud fra denne undersøgelse slutte, at huslejeniveauet mellem 1875 og 1880 steg med 11 til 12 pct., idet denne stigning kun gælder de ledige lejligheder, og sandsynligvis navnlig ledige lejligheder i nybyggeriet. For de udlejede lejligheder må stigningen have været mindre, idet en lejeforhøjelse for ledige lejligheder først vil smitte af på det almindelige lejenniveau for udlejede lejligheder med et vist efterslæb. Men en vis stigning har der formentlig været tale om mellem 1875 og 1880, og denne må ses

Adresseavisen var et annonceblad, hvor bl.a. arbejdsgivere og fæstekontorer søgte arbejdskraft og husejere søgte lejere. Og sådan så folk ud, når de en tidlig morgen i 1880 samledes for at læse annoncerne i Adresseavisens gård. En moderne fotograf kunne ikke gengive dem mere realistiske end Erik Henningsens billede fra 1881.

(Foto hos R. Broby-Johansen i Dagens Dont 1972).

P. S. Krøyer (1851-1909) blandede sin samtid, da han trådte frem som tegner og maler omkring 1880. Han var ligesom sin samtidige Zorn i Sverige virtuos med »naturlig hældning til den spontane impressionisme« (Bildkonsten i Norden III, 1972, 114). Maleriet fra støbehallen er et af B&W bestilt arbejde. Støbemesteren (?) i midten, standsmæssigt påklædt og med høj hat, løfter hånden som tegn på, at processen skal gå i gang. Herren længst til højre er formentlig en tilsynsmand. (Statens Museum for Kunst)

på baggrund af det relativt begrænsede udbud af smålejligheder i 1870'ernes slutning.¹⁴

I 1885 var der et noget rigeligere udbud af smålejligheder end i de foregående år¹⁵ men dette synes ikke at have præget huslejeniveauet i 1885 i nedadgående retning.¹⁶ I de få tilfælde, hvor jeg har været i stand til at sammenligne huslejeniveauet for identiske lejligheder i 1880 og 1885, er jeg kommet til følgende resultat:

På Vesterbro var huslejen uændret mellem 1880 og 1885, hvorimod der på Christianshavn i adskillige tilfælde var tale om en forøgelse.¹⁷ I og for sig er dette resultat ikke til at undre sig over, idet udbuddet af nye lejligheder på Christianshavn var i synderlig grad begrænset.¹⁸

Konklusionen er altså den: I 1880 var huslejeniveauet noget højere end i 1875, i 1885 var der ikke indtrådt ændringer i forhold til 1880, dog med undtagelse af Christianshavn, hvor en vis huslejestigning havde gjort sig gældende.

III Årsindkomst og huslejens andel.

Årsfortjenesten hos B&W. Fødemidler og husleje er de tunge poster på arbejdernes budget i dag som i 1880. I det følgende skal der gøres et forsøg på at beregne, hvor stor en del af den faglærte arbejders indkomst, der gik til husleje. Huslejen kender vi fra forrige kapitel. Tilbage står det vanskelige spørgsmål om årsfortjenestens højde omkring 1880.

Det kan naturligvis med rette hævdes, at det ville være nok så interessant at sætte huslejen i relation til familiens eller husstandens indkomst, men et forsøg på at opgøre denne er på forhånd udelukket af den simple grund, at vi så at sige er blottet for enhver viden om hustruernes og børnenes fortjeneste.¹ Derimod har vi en vis mulighed for at vurdere, hvor meget en smed eller maskinarbejder på Christianshavn og på Vesterbro tjente om året.

Det bedste kildemateriale for en sådan vurdering ville være virksomhedernes lønningsbøger. Hvor disse er ført omhyggeligt, kan man på krone og øre beregne, hvor meget hver enkelt arbejder eller et arbejdskollektiv har fået udbetalt i årets løb. Lønningsbøger fra den københavnske jernindustri fra o. 1880 er imidlertid kun bevaret for en enkelt virksomhed, den nedenfor omtalte eickhoffske maskinfabrik på Vesterbro.

I mangel af lønningsbøger er en hovedkilde til vurdering af lønnens højde den af M. Rubin i 1882 foranstaltede lønundersøgelse – den første kommunale i sin art – hvis hovedresultat blev offentliggjort i forbindelse med den københavnske industritælling. Ud fra vort perspektiv er det så heldigt, at de oplysninger, der her blev givet om maskinfabrikere og jernstøberiers lønforhold udelukkende er baseret på materiale fra B&W². Det er heldigt, fordi det må anses for givet, at en væsentlig del af de her registrerede smede og maskinarbejdere på Christianshavn må have haft arbejde på B&W. Det fremgår klart af folketællingslisterne for 1901, hvor man for første gang stillede spørgsmålet om arbejdspladsens navn og beliggenhed, at mange af Christianshavns smede og maskinarbejdere var knyttet til B&W og Orlogsværftet³

Lønoplysningerne for Jernindustriens arbejdere i undersøgelsen for 1882 er spaltet op på minimums-, maksimums og den gennemsnitlige løn, hvor man dog ved gennemsnitlig forstår »den almindelige løn, som størstedelen erholder«⁴ Det er denne sidste vi er interesseret i, og den almindelige dagløn og den beregnede årsløn i 1882 var for formere, metaldrejere og maskinarbejdere følgende:

Tabel III 1.

Den almindelige dagløn og konstruerede årsløn hos B&W i 1882

	Dagløn	Årsløn Dagløn × 300
Formere	3,47 kr.	1.041,00 kr.
Maskinarbejdere	2,84 kr.	862,00 kr.
Metaldrejere	3,05 kr.	915,00 kr.

I tabellen er foruden maskinarbejdere også medtaget formere og metaldrejere, da det er vanskelig at skelne de tre professioner fra hinanden. Som det vil ses, er årslønnen konstrueret ved at multiplicere den almindelige dagløn med 300 ud fra den antagelse, at året rundt regnet havde 300 arbejdsdage, og at den fuldt beskæftigede arbejder arbejdede samtlige 300 dage.

Det burde imidlertid være ret indlysende, at en sådan elementær konstruktion næppe kan give et realistisk billede af maskinarbejdernes indkomstniveau. Der tages bl.a. ikke hensyn til følgende faktorer, der må have haft en vis, måske gennemgribende, betydning for årsfortjenestens størrelse:

1. Søndags- og overarbejdets omfang.
2. Akkordlønningerne og akkordandelen, hvorved forstås det antal timer eller dage, hvor arbejdet blev udført i akkord.
3. Arbejdsløshedsperioder.
4. Sygdomsperioder, udebliven fra arbejde af andre grunde, arbejdsstandsning bl.a. som følge af strejke eller lockout.

Medens de under punkterne 1 og 2 anførte faktorer: søndagsarbejde og overarbejde vil hæve årsfortjenesten op over den konstruerede årsløn, vil arbejdsløshed, sygdom m.m. (punkterne 3 og 4) have den modsatte virkning, altså reducere årsfortjenesten.

Nu anføres det i tabelværket, at søndagsarbejde og overarbejde var en sjælden foreteelse hos B&W, hvorimod akkordarbejde var af betydeligt omfang, og det oplyses i den forbindelse, at svendene ved akkord tjente 35 pct. udover daglønnen.⁵ Men der meddeles desværre intet om, hvor mange timer eller dage, der arbejdes i akkord. Materialet giver os altså ikke mulighed for at skønne, hvor meget årslønnen blev hævet som følge af akkordarbejde.

Vi har ovenfor omtalt begrebet: den fuldt beskæftigede arbejder, hvorved man forstår en arbejder, som arbejder samtlige årets arbejdsdage og hver dag arbejder det normerede timetal. Han kender ikke til sygdom eller fravær fra arbejdet af anden grund. Den fuldt beskæftigede arbejder er en abstraktion, anvendt af økonomer, og i visse forbindelser en meget hensigtsmæssig abstraktion eller model, navnlig i de tilfælde, hvor hovedmålet er at oplyse lønbevægelserne over en årrække. Her er

Fotografiet er taget af en arbejdskammerat, formentlig omkring 1900. Maskinarbejderen står ved sin skruestik med file og hammer liggende ved siden af på bordet. Fotografiet er i modsætning til Krøyers billede præget af afslappet ro. Formentlig er det taget efter fyraften, efter at de øvrige arbejdere har forladt værkstedet.

(Udlånt fra B&Ws museum).

det ikke niveauet, men tendensen, der er det afgørende. Men i nærværende sammenhæng, hvor det centrale problem er at fastlægge indkomstniveauet, er abstraktionen: den fuldt beskæftigede arbejder af mindre betydning.

Spørgsmålet er altså: hvordan kan vi finde frem til en bestemmelse af indkomstniveauet omkring 1880, når tabelværket ikke giver oplysninger om akkordarbejdets, arbejdsløshedens og sygedagenes betydning for fortjenesten? Det er så heldigt, at vi ikke står ganske uden holdepunkter for en vurdering af disse faktorer. Akkordarbejdets betydning for fortjenesten fremgår af nogle oplysninger fra slutningen af året 1882 vedrørende den gennemsnitlige timefortjeneste og timeløn på B&Ws centrifugeværksted. Fortjenesten angives til 38,01 øre, hvorimod lønnen kun var 26,15 øre.⁶ Det store interval mellem timeløn og -fortjeneste indikerer, at akkordarbejdet spillede en betydelig rolle på fabrikens afdeling, hvilket stemmer godt overens med den viden vi har andetsteds fra.⁷ På grundlag af timefortjenesten kan vi beregne såvel dags- som årsfortjenesten for den fuldt beskæftigede arbejder.

Tabel III 2.

Time-, dag- og (konstrueret) årsfortjeneste i 1882

Time- fortjeneste	Fortjeneste pr. dag	Fortjeneste pr. år
38,01 øre	4,00 kr.	1.200,00 kr.

I tabel III,1 blev maskinarbejderes årsløn beregnet på grundlag af time-lønssatsen og sat til 862 kr., og her opererer vi med hele 1.200 kr. i årsfortjeneste. Hvilket af tallene giver det rigtigste billede af indkomstniveauet? Der kan næppe være tvivl om, at det sidste tal – de 1.200 kr. – er at foretrække, for så vidt som dette inkluderer merfortjeneste ved akkord, der som nævnt spillede en betydelig rolle for fabrikens arbejdere. På den anden side har de 1.200 kr. kun gyldighed for den abstraktion, vi kalder den fuldt beskæftigede arbejder, en robot som hvert år arbejder hver eneste arbejdsdag og hver arbejdsdag det normerede antal timer. Vore muligheder for at reducere abstraktionen: den fuldt beskæftigede arbejder til om man så kan sige menneskelige mål, til en almindelig smed eller maskinarbejder med arbejdsløshedsperioder, fravær som følge af pjæk, snue, sygdom m.m. er små, når virksomhedens lønningsbøger ikke

længere eksisterer. Hermed synes vejen spærret. Og dog har vi en enkelt oplysning fra 1880, som i denne forbindelse er af overordentlig interesse. I 1881 offentliggjorde den kendte nationaløkonom, professor W. Scharling, en artikel i Nationaløkonomisk Tidsskrift: Om bestemmelsen af en families indtægt. I denne oplyser han, at den af B&W i 1880 udbetalte arbejds løn til ca. 1.000 mand – lærlinge ikke medregnet – i gennemsnit udgjorde 3,25 kr. pr. mand pr. dag eller 988 kr. årlig, hvortil kom tilskud til arbejdernes aldersforsørgelseskasse på 25 kr.⁸ Bortset fra dette sidste beløb udgjorde den gennemsnitlige årlige lønudbetaling eller faktiske fortjeneste pr. arbejder 988 kr. Og disse 988 kr. er ikke aflønningen til abstraktionen: den fuldt beskæftigede arbejder, men den gennemsnitlige aflønning til konkrete arbejdere og fortjenesten inkluderer bl.a. tillæg for akkord og overarbejde og reduktion for fravær. Men gennemsnittet på 988 kr. omfatter såvel arbejdsmænd som faglærte arbejdere, og beløbet markerer derfor en undergrænse for den faglærte smed og maskinarbejder på B&W.

Hvor lå da niveauet for den faglærte maskinarbejder på B&W 1880/1882? Konklusionen må nok blive den, at en arbejder, som havde arbejde hele året rundt – men ikke nødvendigvis arbejdede hver eneste arbejdsdag – havde en årsindkomst som lå mellem godt 1.000 kr. og noget under 1.200 kr. Det er vel rimeligt at antage, at maskinarbejderes almindelige indkomst har ligget omkring de 1.100 kr. om året, såfremt han havde arbejde hele året rundt og at arbejdsløsheds- og sygdomsperioder var af begrænset omfang.

Årsfortjenesten hos Eickhoff på Vesterbro. Maskinarbejderne på B&W hørte sandsynligvis til professionens bedre aflønnede arbejdere. Dels fordi store virksomheder som regel betalte højere lønninger end de mindre, dels fordi der på Christianshavn – hvor formentlig en betydelig del af arbejderne boede – var en stærk efterspørgsel efter netop smede og maskinarbejdere, idet landets to største metalindustrielle virksomheder var lokaliseret her: Orlogsværftet og B&W samt en række andre mellemstore virksomheder som Københavns Flydedok og Skibsværft, Mogensens Jernstøberi, Christianshavns Jernstøberi m.fl.⁹ Den store efterspørgsel har sandsynligvis medvirket til at presse lønnen i vejret, og det er derfor ikke på forhånd givet, at de indkomstforhold, der gjaldt for maskinarbejdere på B&W uden videre kan overføres til Vesterbros mindre bedrifter¹⁰.

Vi er imidlertid så heldigt stillede, at vi har bevaret lønningsbøgerne

for en enkelt maskinfabrik på Vesterbro, Eickhoffs maskinfabrik på Vesterbrogade, som i februar 1880 beskæftigede knapt 50 mand og 23 lærlinge. Lønningsbøgerne er ført med overordentlig omhu og giver detaillerede oplysninger om løn og arbejdstid for hver enkelt arbejder. Fra en tidligere artikel om løn og indkomstforhold på denne virksomhed¹¹ anføres nedenstående oversigt over 7 maskinarbejdes årsfortjeneste i 1880.¹²

Tabel III 3.

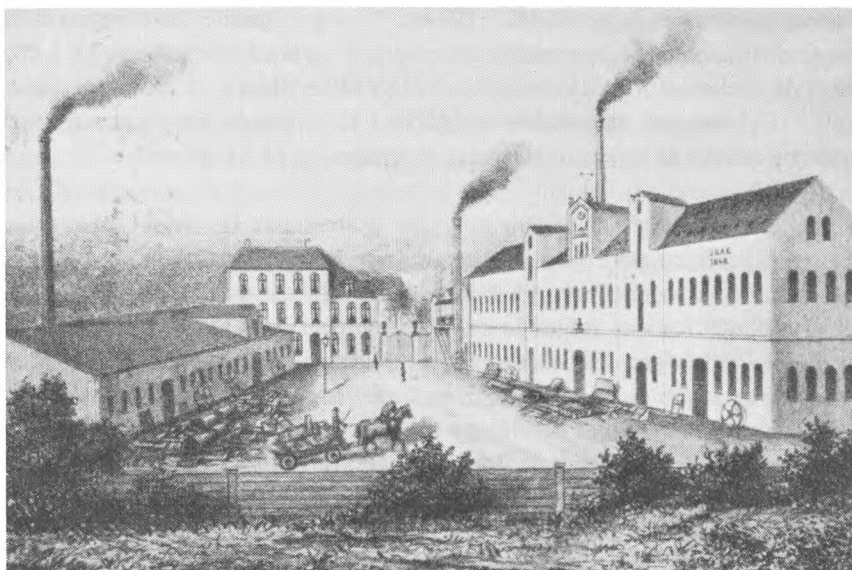
Antal arbejdsuger og årsfortjeneste for maskinarbejdere hos Eickhoff i 1880

	Holmquist	O. Johnsen ¹	S. Lundgren	Rantzau
Ant. arbejdsuger	52	52	52	41
Årsfortjeneste	1.180 kr.	1.158 kr.	1.008 kr.	682 kr.
	Rungwald	Chr. Carlsen	Har. Nielsen	
Ant. arbejdsuger	52	52	52	
Årsfortjeneste	900 kr.	1.057 kr.	1.244 kr.	

1. For året 1882.

Oversigten har sin store interesse ved at understrege, at der selv indenfor samme virksomhed kunne være tale om en meget betydelig spredning af årsfortjenesten, i dette tilfælde fra 682 kr. for den laveste til 1.244 kr. for den højeste årsindkomst. En undersøgelse foretaget af Smede- og Maskinarbejderforbundet i 1898 viste, at de højeste lønninger blev oppebåret af svende mellem 25 og 45 år, medens svende under 25 og over 45 år lå på et lavere niveau. Dette gjaldt i særdeleshed svende under 25 år.¹³

For fem svendes vedkommende kender vi alderen, idet det har været muligt at identificere disse 5 ved hjælp af folketællingslisterne. Den ældste var drejeren Rantzau, som var 55 år og den yngste smeden Rungwald, som var 23 år. Det er måske ikke noget tilfælde, at netop disse to i tabellen figurerer med de laveste årsfortjenester. Om den 55-årige Rantzau hedder det udtrykkeligt i lønningsbøgerne, at han gentagne gange var syg, og vi ser da også af tabellen, at han kun arbejdede 41 uger mod de normale 52 uger. Den unge smed Rungwald, arbejdede ganske vist alle 52 uger, men hans ugentlige antal arbejdstimer var påfaldende

J. G. A. Eickhoffs maskinfabrik

Eickhoffs maskinfabrik blev grundlagt i 1848 og flyttede i 1865 til Vesterbrogade 97. Fabrikens speciale var maskiner til stentryk, bogbinderi og beslægtede fag, senere hurtigpressere og rotationstrykmaskiner samt gasmaskiner. En meget betydelig del af produktionen blev afsat i udlandet, navnlig i de øvrige skandinaviske lande. Fabriken havde i 1880 65 arbejdere incl. lærlinge, men var i rask vækst. I 1890 var arbejdstallet på 106 incl. lærlinge.

Billedet stammer fra N. Malmgren: Danmarks industrielle Etablissements 1888. Den egentlige fabriksbygning ligger til højre, den lave bygning til venstre er det nyligt anlagte støberi. I baggrunden ses den eickhoffske families bolig.

Fabriken blev nedlagt i 1950'erne og bygningerne nu erstattet med moderne byggeri.

Foto efter litografi i N. Malmgren: Danmarks industrielle Etablissements I. 1888.

lavt, i gennemsnit 47 timer mod normalt omkring 65 timer. De højst lønnede maskinarbejdere var den svenskfødte Holmquist og Har. Nielsen, som var henholdsvis 39 og 29 år. Vi har yderligere kendskab til Chr. Carlsens alder. Han var 39 år, men lå indkomstmæssigt omkring gennemsnittet.

Den årlige gennemsnitsfortjeneste for samtlige 7 maskinarbejdere og smede er 1.030 kr. Det er øjensynligt, at arbejderne hos Eickhoff blev noget lavere lønnet end deres kolleger på B&W, hvis årsfortjeneste som

nævnt skønnes at ligge på ca. 1.100 kr.¹⁴ I det følgende vil vi regne med en årsfortjeneste for de vesterbroske smede og maskinarbejdere på 1.000 kr. i de mellemstore virksomheder¹⁵. Der skal tilføjes, at lønundersøgelsen i 1882 anfører, at smedelønningerne i København var meget uensartede og måske lå højere i de små virksomheder end i de større.

Huslejens andel af årsfortjenesten. De i tabellerne II,9 og II,10 anførte data om huslejen samt de anførte beregninger over smedenes og maskinarbejdernes årsfortjeneste på henholdsvis Christianshavn og Vesterbro er grundlaget for den følgende oversigt over huslejens andel af årsfortjenesten – i det følgende kaldet huslejeandelen eller huslejerelationen. Som man vil se af nedenstående tabel, er huslejerelationen for de forskellige lejlighedstyper beregnet ikke alene for den gennemsnitlige, men også for den minimale og maksimale husleje i de tre lejlighedstyper. Man kan måske med rette indvende, at oversigten hermed taber i overskuelighed. Men ikke mindst boligmarkedet har alle dage været præget af en broget mangfoldighed.

Tabel III 4.

Huslejens procentvise andel af årsfortjenesten

	Christianshavn			Vesterbro		
	lavest	højst	gennems. ¹	lavest	højst	gennems. ²
1-vær.	5%	15%	11%	6%	14%	13%
2-vær.	8%	22%	15%	8%	22%	17%
3-vær.	12%	27%	18%	18%	29%	22%

1. Den gennemsnitlige husleje er for et-, to- og treværelses lejligheder sat til 110,-, 160,- og 200,- kr. årligt.

2. For Vesterbro er de tilsvarende tal 120,-, 170,- og 220,- kr. årligt.

De store variationer i husleje for samme lejlighedstype (se tabel II,9) afspejles naturligvis i huslejeandelens til tider voldsomme skiften. Der kan måske være særlig grund til at fremhæve huslejeandelens ekstreme skift for to-værelses lejligheder, hvor den gennemsnitlige huslejerelation var på 15 og 17 pct. for henholdsvis Christianshavn og Vesterbro, men hvor ydergrænserne begge steder er 8 og 22 pct.

Det er dernæst ikke uvigtigt at notere, at huslejeandelen for alle kategorier af lejligheder og uanset beregningsgrundlaget er lavest på

Christianshavn. Forklaringen er den dobbelte, at huslejen her var lavere (bl.a. som følge af de lave huslejer i de filantropiske selskabsboliger), men arbejdslønnen højere end på Vesterbro.

Vi har tidligere iagttaget (se s. 35f.) det påfaldende fænomen, at lejlighederne – navnlig de tre-værelses – var tættere beboet på Vesterbro end på Christianshavn, ligesom antallet af logerende for alle typer lejligheder var højere på Vesterbro. Hvis det ikke er tilfældigheder, der gør sig gældende, er det sandsynligt at ovennævnte tabel III,4 giver forklaringen. Den højere huslejeandel på Vesterbro opfordrede i højere grad til fremlejning.

Skal man forsøge at give et billede af arbejdernes realløn er huslejerelationen naturligvis af central og afgørende betydning, for så vidt som huslejen sammen med fødemidlerne udgør de to største poster på en arbejders budget. For en faglært arbejder skulle den gennemsnitlige huslejeandel for en to-værelses lejlighed – det var den type, som var mest udbredt, jvf. tabel II,4 – ligge på 15 til 17 pct.

Andre undersøgelser over huslejeandelen. Desværre har vi ikke noget bredt sammenligningsgrundlag til vurdering af disse procenter¹⁶. I en artikel om københavnske fabriksarbejders og arbejdsmænds vilkår o. 1870 kom jeg til det resultat, at huslejens andel af husstandsindkomsten var 19 pct., og det fremgår af de i artiklen fremlagte data, at huslejens andel af mandens arbejdsfortjeneste alene var 20 pct. Det regnskabsmateriale disse beregninger er baseret på, blev i 1873 indsamlet af Dansk Arbejdersamfund, og det drejer sig om budgetter for i alt 19 arbejdere, hovedsagelig fabriksarbejdere og arbejdsmænd. Deres angivne årsfortjenester lå i overkanten af de ufaglærtes gennemsnitsindkomster i 1872, men betydeligt under de faglærtes,¹⁷ og kan derfor ikke uden videre sammenlignes med de her fremlagte data. Og dette er så meget mere tilfældet, som budgetoplysningerne næppe er helt pålidelige, og fordi vi ikke har noget kendskab til størrelsen af de lejligheder, de anførte arbejdsmænd og fabriksarbejdere beboede. Dog tyder bemærkninger fra Dansk Arbejdersamfund på, at en væsentlig del af boligerne var et-værelses lejligheder.

Fra et betydeligt senere tidspunkt, nemlig for året 1895, har vi en redegørelse af den kendte statistiker Adolph Jensen om danske elitearbejderes forbrug. Dens grundlag er for Københavns vedkommende uddrag af 20 arbejderbudgetter. Konklusionen med hensyn til boligudgiften er, at den gennemsnitlig lagde beslag på 19 pct. af elitearbejdernes

indkomst.¹⁸ Desværre gives der heller ikke her oplysning om lejligheder-
nes størrelse.

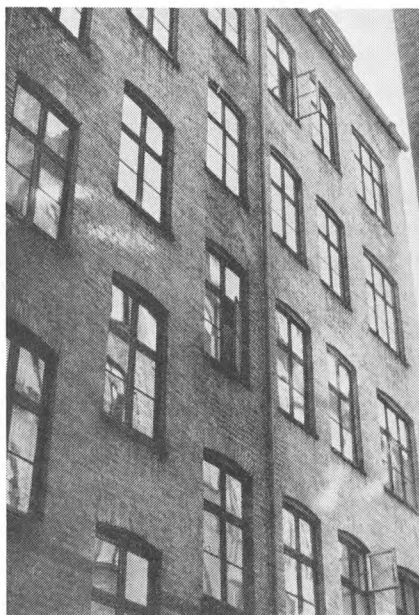
Endelig har jeg for året 1901 undersøgt huslejerelationen for de tidligere omtalte eickhoffske smede og maskinarbejdere, og kom til det resultat, at huslejens andel af årsfortjenesten lå på 20 pct. Af de 32 arbejdere boede 13 i to-værelses lejligheder, de resterende 19 i lejligheder på tre værelser og mere. Ingen boede i et-værelses lejligheder.¹⁹

Det kan ikke andet end mane til eftertanke, at huslejeandelen både i 1872, i 1895 og i 1901 er angivet til 19 til 20 pct., hvorimod den i 1880 skulle være 15 til 17 pct. for en to-værelses lejlighed. Yderligere var det nok allerede i slutningen af 1800-tallet en udbredt opfattelse, at en normal huslejeandel var 20 pct. I alle tilfælde taler J. Dalhoff og M. Mackeprang i deres skrift om de bedre stillede familiers udgifter i 1905 om de 20 pct.s huslejeandel som en gammel regel.²⁰ Og mærkværdigvis møder vi den samme opfattelse i nutiden. Lad mig begrænse mig til at nævne to eksempler. Da man i 1966 ved huslejeforliget gennemførte boligsikringsordningen var filosofien bag denne, at en huslejeandel over 18 til 20 pct. af husstandsindkomsten var for høj og burde reduceres ved offentlig støtte.²¹ Også i almindelige borgeres bevidsthed er de 20 pct.s huslejeandel mere eller mindre fast forankret. I den såkaldte Sorte Firkant på Nørrebro – som bolig-mæssig ikke er nær så »sort«, som da kvarteret blev bygget i 1870'erne – udgjorde huslejen minus boligsikring i 1973 10 pct. af den disponible husstandsindkomst, dvs. indkomsten efter at de personlige skatter er betalt. På forespørgsel forklarede beboerne imidlertid, at de ved en eventuel flytning betragtede 20 pct. af den disponible indkomst som en acceptabel husleje.²²

Det er klart, at den omstændighed, at man gennem lange tider har opfattet 20 pct. af husstandsindkomsten som den rimelige husleje – en slags pretium justum eller rimelig pris – ikke vejer tungt i denne sammenhæng. Thi hvad dækker begrebet husleje i den almindelige bevidsthed – er det den nøgne husleje: nettohuslejen, eller er det denne plus udgift til varme og eventuelt belysning? Og er de 20 pct. beregnet af bruttoindtægten eller den disponible indkomst? Og hvor det drejer sig om huslejeandelen i 1880 sammenlignet med den tilsvarende for Eickhoffs arbejdere i 1901, (på begge tidspunkter var bruttoindtægt og disponibel indkomst identiske, da disse arbejdere normalt ikke betalte indkomstskat i 1880 og kun et uanseligt beløb i 1901), da må man have in mente, at størstedelen af lejlighederne i 1901 bestod af tre værelser og mere, medens de 17 pct. huslejeandel på Vesterbro i 1880 alene omfattede to-værelses lejligheder.

For de tre-værelses lejligheder på Vesterbro i 1880 var den typiske huslejeandel 22 pct. (se tabel III,4).

Huslejeandel for nogle konkrete arbejdere. Det kan imidlertid ikke skjules, at en vis usikkerhed bliver tilbage, om ikke huslejeandelen for den typiske to-værelses lejlighed er sat vel lavt. Vi er imidlertid i den heldige stilling, at vi så at sige kan efterprøve vore konklusioners rigtighed for Vesterbro i 1880. Vi kender nemlig for dette år såvel årsfortjenesten – den faktisk udbetalte – som huslejens højde og lejlighedernes størrelse for seks til syv konkrete faglærte arbejdere hos Eickhoff i 1880. De i denne forbindelse relevante tal fremgår af omstående tabel.

Kasernebyggeriet i 1870erne og 1880erne ofrede ikke mange ører på facadeudsmykningen. Gedefacaderne måtte som regel nøjes med et par gesimsers og en frise under taget, men en sådan »flothed« gentog sig sjældent i facaden mod gården. Den var for det meste nøgen og uendelig trist som denne fra Absalonsgade 37.

Foto: Københavns Bygningskommission, Årsberetning 1969.

Tabel III 5.
Huslejeandelen for 6 eickhoffske arbejdere i 1880

Navn	J. H. Borgvardt	Chr. Carlsen	J. E. Holmquist	Har. Nielsen	H. J. Ohmsen	W. Rantzau	J. V. Rungwald ²
Profession	Snedker	Smed	Maskinarbejder	Maskinarbejder	Fabriksbestyrer	Drejler	Maskinarbejder
Bopæl	Saxog. 35 4.	Vesterbrog. 117 4. bagh.	Enghavevej 28 kvist	Enghavevej 4 kvist	Vesterbrog. 98 3. sideh.	Enghavevej 30 5.	Frydsvej 9.2.
Lejl. type	mtr. nr. 293	mtr. nr. 4301	mtr. nr. 354	mtr. nr. 103	mtr. nr. 210	mtr. nr. 383	mtr. nr. 302
Årsfortjeneste	2-vær. 1.031,- kr.	2-vær. 1.057,- kr.	2-vær. 1.180,- kr.	2-vær. 1.244,- kr.	3-vær. 1.300,- kr.	2-vær. 899,- kr. ¹	2-vær. 900,- kr.
Den årlige husleje	144,- kr.	180,- kr.	144,- kr.	180,- kr.	248,- kr.	144,- kr. ¹	172,- kr.
Huslejeandelen i pct.	14%	17%	12%	14%	19%	16%	21%

1. Oplysningerne om indkomst og husleje stammer fra 1885.

2. Bør sammen med moderen og 2 voksne søskende.

Det er bemærkelsesværdigt, at alle disse relativt vellønnede arbejdere boede i to-værelses lejligheder – dog med en enkelt undtagelse. Der er tale om Ohmsen, som på folketællingsliste kalder sig fabriksbestyrer – senere benævnes han støbemester. Han er den eneste af de anførte arbejdere, der er fast lønnet, og han er den eneste, som sidder i en tre-værelses lejlighed. Huslejeandelen for de syv arbejdere svinger mellem 12 og 21 pct., men for hele fem arbejdere er den 17 pct. og derunder. For de seks arbejdere, som boede i to-værelses lejligheder, var den gennemsnitlige lejeandel 15,7 pct. Sammenlign denne procent med de 17 pct. for to-værelses lejligheder på Vesterbro i Tabel III,4, og man må indrømme, at de 17 pct. næppe er sat for lavt.

Udgifterne til belysning og varme. Når man her i landet i statistiske fremstillinger giver oplysning om husleje i almindelighed, forstår man nettohuslejen, altså huslejen uden tillæg for belysning og varme. Det burde stå klart, at det er af stor interesse at få kendskab til posten: belysning og varme i den københavnske arbejders budget i 1880. Men de samtidige oplysninger om varme- og belysningsudgiften er få og virker til dels mindre tilforladelige. I indenrigsministeriets publikation om arbejderens økonomiske vilkår i Danmark i 1872 anføres således fire arbejderbudgetter med oplysning om bl.a. husleje samt brændsels- og belysningsudgifter. Disse sidste udgør i de fire budgetter mellem 50 og 100 pct. af boligudgiften, og det turde være tvivlsomt, om dette var normen. Et af budgetterne giver iøvrigt den interessante oplysning, at belysningskilden var petroleum, som netop i årene omkring 1870 vandt indpas her i landet.²³

Lægen og forfatteren Th. Sørensen, hvis bøger og artikler om arbejderforholdene navnlig i provinsen er en af de væsentligste kilder til beskrivelse af datidens sociale forhold, skriver i 1891 i *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, at den billigste leje for en et-værelses lejlighed er 60 kr. halvårlig, og brændselsudgiften kan som et minimum sættes til 40 kr., altså en tredjedel af årslejen.²⁴ Relationen: en tredjedel af huslejen til brændsel og belysning er der også ganske godt belæg for andetsteds. P. Svestrup anfører således i sin grundlæggende undersøgelse af syerskers og småkårsfamiliers udgifter 1891-92, at hans undersøgelse »peger i retning af en udgift af 26 pct. til husleje og 9 pct. til lys og brændsel« for eneboende syersker.²⁵ Og i Dalhoffs og Mackeprangs ovennævnte undersøgelse fra 1906 over bedre stillede familiers udgifter udgør brændsels- og belysningsudgifterne ca. 30 pct. af huslejen.²⁶

At relationen: ca. en tredjedel af huslejen til brændsel og belysning ikke var ualmindelig ved århundredets slutning fremgår også af den første undersøgelse af arbejderbudgetter, som Statistisk Bureau (i dag Danmarks Statistik) lod foranstalte i 1897. Hvorledes relationen stillede sig for i alt 22 københavnske arbejdere fremgår af følgende oversigt.²⁷

Tabel III 6.

Brændsels- og belysningsudgiften i pct. af huslejen i 22 københavnske arbejderbudgetter i 1897.

antal boliger	udgiften i pct. af huslejen
4	10-19%
4	20-29%
8	30-39%
4	40-49%
2	over 50%

Der er unægtelig tale om en meget betydelig spredning, men 8 af de 22 arbejderfamilier brugte 30-39 pct. af huslejeudgiften til brændsel og belysning, 8 brugte mindre og 6 brugte mere. Vi kan tilføje, at i en lignende undersøgelse for 1909 beløb den gennemsnitlige udgift til lys og brændsel sig så at sige til præcis en tredjedel af boligudgiften, nemlig henholdsvis 84 kr. til lys og brændsel og 254 kr. til husleje.²⁸

Hvis vi går ud fra, at relationen en tredjedel²⁹ også har været gældende i 1880, får vi til resultat, at en to-værelses arbejderlejlighed i husleje, varme og belysning som regel lagde beslag på 20 pct. af den faglige arbejders fortjeneste på Christianshavn, men 23 pct. på Vesterbro.

IV. Smålejlighedernes areal og antal.

Brutto- og nettoareal. Vi har ovenfor beskæftiget os med arbejderboliger ud fra synspunktet: hvor mange værelser rummede de. Dette er som nævnt det mest brugte mål for en lejligheds størrelse, og naturligvis et meget vigtigt mål, idet en lejligheds værdi som bolig for en familie i høj grad er afhængig af det antal værelser, den indeholder. Men først når en lejligheds antal værelser suppleres med oplysning om lejlighedens flademål eller kubikmål, har vi et sikrere grundlag til bedømmelse af arbejderboligstandard, eller rettere en side af boligstandarden. I det følgende vil vi søge at danne os et billede af arbejderboligernes arealmæssige størrelse, og det er nok praktisk i denne forbindelse at give et par enkelte oplysninger om de dengang anvendte måleenheder. Hovedmålet var en alen, og en alen er lig med 63 cm. På en kvadratmeter går der 2,54 kvadratalen.¹

Der er endnu et forhold, som det er vigtigt at holde sig for øje, når talen er om en lejligheds areal, nemlig forskellen mellem brutto- og nettoareal. Når vi i dag angiver en lejligheds størrelse taler vi i almindelighed om bruttoarealet, hvorved man forstår lejlighedens udvendige mål. Der er i bruttoarealet altså ikke gjort noget fradrag for murtykkelse, trappegang o.l. Nettoarealet angiver derimod lejlighedens indvendige areal, arealet fra indervæg til indervæg, altså med fradrag af murtykkelse, trappegang, port, o.l. Ved angivelse af nettoarealet skal man imidlertid være opmærksom på, om skillevægge, skorsten, komfur o.l. er medregnet eller fradraget.

Det er ikke sjældent, at man får brug for at omregne bruttoareal til nettoareal eller omvendt. Det er en vanskelig opgave, med mindre man har detaljerede tegninger over lejligheden, vanskelig fordi forholdet mellem brutto- og nettoareal er stærkt varierende i forskellige bygningstyper. En byggeform som de s.k.korridorhuse, der som nævnt var ret udbredt fra 1860'erne til 1880'erne, var netop populær blandt bygher-

terne, fordi omkostningerne til de dyre trappegange blev bragt ned til et minimum samtidig med at nettoarealet indenfor bygningens ydre rammer blev presset op til et maksimum (se s. 28). Men som en ret grov tommelfingerregel kan man måske anvende de af Stadsarkitektens Direktorat i 1920'erne foretagne beregninger. Efter disse var reduktionsprocenten for en to-værelses lejlighed med et bruttoareal på henholdsvis 48,8, 58,5 og 59,4 m² ca. 32 pct., 29 pct. og 28,5 pct. Som man kunne forvente: jo mindre lejlighedens areal, jo større reduktionsprocenten. Det skal lige tilføjes, at Stadsarkitektens Direktorat ved nettoareal i denne forbindelse forstod det indvendige mål eksklusive skillerum.²

Skattefrihed for lejligheder under 64 kvadratalen. Der kan nok på forhånd være grund til at antage, at arbejdernes boliger i tiden omkring 1880 var af et stærkt begrænset areal, idet den gældende lovgivning i et forsøg på at holde lejen lavt for den »fattige klasse« siden 1800-tallets begyndelse gav skattefrihed for lejligheder på 64 kvadratalen og derunder (64 kv.alen = 25 m²) og efter 1873 skattelempelse for lejligheder mellem 64 og 80 kvadratalen (80 kv.alen = 31,5 m²). Denne sidste lov skal behandles noget mere udførligt i en senere sammenhæng.

Skattefriheden for lejligheder på 64 kv.alen og derunder gik helt tilbage til forordningen af 10. oktober 1802, hvor der blev pålagt de københavnske ejendomme bygningsafgift til staten på grundlag af ejendommens etageareal. Etagearealet var et bruttomål, idet husene skulle »måles efter udsiderne i længde og bredde og derefter beregnes i kvadratalen etagevis fra grunden til taget«.³ Etagearealet blev beskattet med en forskellig sats pr. kvadratalen alt efter om der var tale om forhus- eller baghus- og sidehusbygninger. »Dog skal af lejligheder, som bebos af én familie, og ikke tilsammen indeholder over 64 kvadratalen ingen afgift svares«, hedder det i forordningens § 31.

De 64 kvadratalen svarer til 25 m², men er disse 64 kvadratalen eller 25 m² brutto- eller nettoarealet? Det er klart, at det er nok så vigtigt at få et svar på dette spørgsmål. Og forordningens ordlyd skaber ikke nogen klarhed, men klausulen om skattefrihed set i sammenhæng med den øvrige tekst indikerer nærmest, at der er tale om bruttoareal. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Der hersker ikke nogensomhelst tvivl om, at de 64 kvadratalen og derunder vedrører lejlighedens nettoareal. Tydeligst fremgår det af en skrivelse af 24. juli 1874 fra stadskonduktøren til magistraten, hvor det hedder: »Der er hidtil lige siden bygningsafgiftens indførelse ved forordningen af 10. oktober 1802 fulgt den fremgangs-

måde, at i bygninger, hvor der findes lejligheder under 64 kvadratalen, er deres areal bestemt ved deres indvendige mål...«⁴. I en forudgående skrivelse af 11. maj 1874 fra magistraten til stads-konduktøren oplyses det, at man ved indvendigt mål forstod arealet uden at ydermure og trappegange var medtaget, men »således, at skillevægge, skorsten og deslige iberegnes«⁵.

Fritagelsen for den statslige bygningsafgift blev udstrakt til også at gælde en række kommunale afgifter, som i 1861 blev sammenfattet under navn af arealskat. Altså: bygningsafgiften er den statslige, arealskatten den kommunale ejendomsskat.

Skattefriheden for lejligheder under 64 kvadratalen var en kendsgerning under hele 1800-tallet – bortset fra en kortvarig afbrydelse, som vi senere skal komme ind på – og et stykke ind i det tyvende århundrede. Skattebegunstigelsen ophørte nemlig først med bygningsafgiftens og arealskattens bortfald, hvilket fandt sted i henholdsvis 1905 og 1926.⁶

Lovens konsekvenser. Bestemmelsen om skattefrihed for smålejligheder under 64 kvadratalen var af helt fundamental betydning for boligpolitikken og boligdebatten fra midten af 1800-tallet til ind i 1880'erne. Var den også af betydning for byggepraksis, for nybyggeriet af smålejligheder? For samtiden var der næppe tvivl om, at det var tilfældet. Såvel stads-konduktøren som kommunalbestyrelsen – de i denne sammenhæng mest kompetente myndigheder – var enige herom. Det er rimeligt her at indskyde, at stads-konduktørens hovedopgave var at udarbejde en matrikulering af samtlige ejendomme i staden, og denne matrikulering dannede grundlaget for en påligning af ejendoms- og grundskatterne. Enhver nybebyggelse eller bygningsforandring skulle anmeldes til stads-konduktøren, som derefter skulle foretage opmåling og afgiftsberegning.

I en skrivelse af 20. marts 1849 til indenrigsministeriet formulerede stads-konduktøren vittigt og elegant sit syn på nybyggeriet af smålejligheder: »Lejligheder under 64 kvadratalen har siden 1802 været et udtrykkeligt mål som ejere har haft for øje, for at se deres nye bygninger give dem den bedste rente under et formentlig godt formål«⁷. Kommunalbestyrelsen hævdede tilmed i 1856, at lejligheder under 64 kvadratalen ofte blev indrettet i ældre ejendomme ved opdeling af større lejligheder⁸. At nybyggeriet for småkårsfolk i vid udstrækning var koncentreret om lejligheder under de 64 kvadratalen eller 25 kvadratmeter synes yderligere bekræftet af den kendsgerning, at selv datidens mønsterlejligheder for arbejdere som regel blev holdt under denne grænse.

Ovengade neden Vandet 72-86

Foreningen til opførelse af Arbejderboliger blev stiftet 1851 og blev dermed den første af de filantropiske byggeforeninger, som fremstod mellem 1851 og 1870'erne. Foreningens stiftere var pastor H. Visby, lægerne E. Hornemann og C. E. Fenger samt arkitekten N. S. Nebelong og dansemesteren Aug. Bournonville. Det hed i opfordringen til dannelsen af aktieselskabet bl.a.: »Vi er kommet til den overbevisning, at lejen for en sund og renlig lejlighed ikke vil komme til at overstige, hvad der mangen gang betales for et usselt kvistværelse eller en skummel og fugtig bagstue i en af smågaderne«.

Senere i programmet hedder det: »Ingen lejlighed vil være over 64 kvadratalen (25 m²) og ingen under 36 kvadratalen (14 m²). Og ikke under 4¼ alen (2,67 m.) mellem loft og gulv«. Den sidste bestemmelse er bemærkelsesværdigt for så vidt som byggeloven af 1856 – altså 5 år senere – satte den minimale loftshøjde til 4 alen.

Forrentningen af den indskudte kapital blev sat til 6 pct., således at aktionærerne i dividende fik 4 pct., resten gik til vedligeholdelse og afdrag på gælden.

De smukke huse blev tegnet af Nebelong og eksisterer stadig.

Foto 1977: Industrialismens Bygninger og boliger.

Lægeforeningens Boliger (Brumleby)

Hovedmanden bag opførelse af Lægeforeningens boliger var lægen Emil Hornemann (1810-1890), der som medlem af en i 1851 nedsat sundhedskommission havde advaret mod den fare for epidemier, som var forbundet med de elendige boligforhold i den indre by og på Christianshavn. Han anbefalede drastiske indgreb til forbedring af boligsituationen, bl.a. præmie for nedrivning og ombygning af usunde boliger, »hvis man ikke ved ekspropriation ville fremtvinge det« (Beretning om den af 12/8 1851 nedsatte sundhedskommissions virke 1852). Hans dystre profeti blev virkelighed med koleraåret 1853, og 1854 rejstes de første huse i Lægeforeningens Boliger på Østerbro. Bygningerne var på to etager, og til hver bygning fandtes et lille havestykke. I 1879 fandtes i alt 19 bygninger, hvoraf den ene rummede butikker og en anden inspektørlejlighed, de øvrige 18 bestod af 579 lejligheder, hvoraf 255 var på 2 værelser og køkkenen, de øvrige 316 på et værelse med køkken. Beboernes antal udgjorde godt 2000. (Berl. Tid. 10/9 1879). Arkitekten var M. G. Bindsbøll.

Det er naturligt her at tilføje, at Hornemann indtil sin død i 1890 utrætteligt i skrift og handling arbejdede for en forbedring af arbejderne boligforhold. Hans betydeligste indsats var måske, at byggeloven af 1871 kun blev 4 år gammel. Den blev takket være hans skarpe kritik ændret i 1875 (Rigsdagstidende 1874/75, A sp. 2347). Den nye lov betød et væsentligt fremskridt med hensyn til boligernes adgang til lys og luft.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

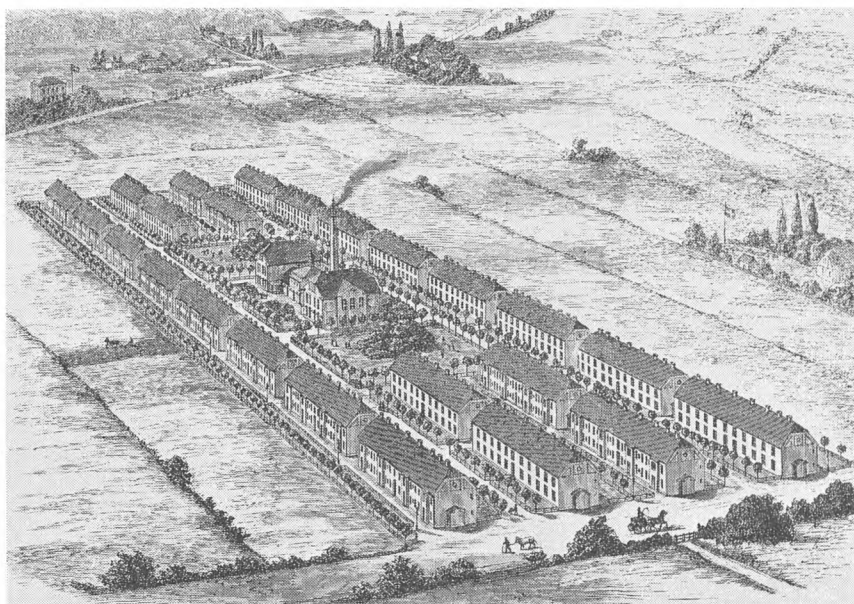
Christianshavns Understøttelsesforening, Prinsessegade 56-58.

Christianshavns Understøttelsesforening dannedes i 1866 med J. C. Holck som formand. Holck var mellem 1863 og 1898 knyttet til Frelsers kirke, først som kapellan, senere som sognepræst. Billedet gengiver baghuset i foreningens første ejendom fra 1869, bestående af et forhus og et baghus og beliggende lige overfor Frelsers Kirke. Bag den store gård med de bevarede retradebygninger ligger et mindre havestykke. Samtidigt byggedes en ejendom i Christianshavns Voldgade. Ifølge en meddelelse i Berlingske Tidende fra 5. jan. 1869 skulle disse bygninger huse 100 familier. Lejlighederne var små, idet flertallet (64) kun bestod af et værelse med køkken. Værelsets areal var $5,5 \times 7$ alen eller 15 m^2 . De resterende 36 lejligheder bestod af et værelse og kammer + køkken.

Foreningens ejendomme eksisterer stadig.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Der tænkes her på de »gode og sunde« lejligheder, som blev indrettet i de ejendomme, som blev opført af filantropisk prægede foreninger mellem 1850 og 1875. Den første forening af denne art var den af præsten C.H. Visby i 1851 dannede: A/S til Opførelse af Arbejderboliger.⁹ De første boliger i Overgaden oven Vandet stod færdige i 1852, og lejlighedernes areal var på mellem 36 og 64 kvadratalen. I en af samme forening

De classenske boliger på Frederiksberg

I 1867 kunne de første lejere flytte ind i de af Det classenske Fedeicommis byggede huse ved Gothåbsvejen på Frederiksberg. Komplekset bestod i slutningen af 1870'erne af 24 beboelseshuse med hver 12 og 16 lejligheder i to etager. Der fandtes 3 lejlighedstyper: et-værelses, 1½-værelses og to-værelses lejligheder, alle med køkken, i alt 324 lejligheder med omkring 1.200 beboere.

Tegningen viser, at komplekset den gang lå frit, omgivet af åbne marker, som nederst i billedet gennemskæres af Godthåbsvej. Midt i komplekset kan man skimte en vaskeribygning, et asyl (børnehave) og en kirke.

Bygningerne er nedrevet efter den anden verdenskrig.

Litografi af projekt i Illustreret Tidende 1867.

senere opført ejendom i Dronningensgade 16 var alle lejlighederne på mellem 43 og 64 kvadratalen.¹⁰

Lægforeningens Boliger på Østerbrogade er vel det filantropiske byggeri, som er mest kendt i dag. De første bygninger blev opført i 1854 efter koleraepidemien, og bemærkelsesværdigt er det, at det offentlige gav et tilskud i form af gratis grund. Samtlige lejligheder på et og to værelser var på under 64 kvadratalen.¹¹ Arbejderforeningen af 1860, som i 1866 påbegyndte opførelsen af en række arbejderboliger ved Tagensvej,

»Kartoffelrækkerne«

De såkaldte »Kartoffelrækker« mellem Øster Farimagsgade og Østersøgade er kendt af så at sige hver københavner. De blev bygget mellem 1873 og 1889 af Arbejdernes Byggeforsning, som blev stiftet i 1865 af B&Ws arbejdere under medvirken af lægen F. F. Ulrik (1818-1917), der som distriktslæge, medlem af borgerrepræsentationen (1867-73) og af sundhedskommissionen (1868-87) i samarbejde med professor Hornemann utrætteligt virkede for en højnelse af boligstandarden for de ubemidlede. Foreningens ejendommelige organisation med blanding af sparekasse, lodtrækning og afdrag på prioriteterne efter at erhvervelsen havde fundet sted var en væsentlig baggrund for dens succes, og organisationen blev efterlignet i udlandet, bl.a. i Sverige (Ruth Liedgren: Så bodde vi 1961, 32ff.).

Samtlige af foreningen opførte ejendomme har et ensartet præg. Hovedarkitekten var i hele perioden mellem 1874 og 1903 Fr. Böttger, som i dette tidsrum byggede hele 1157 huse (Millech: Arkitekturstrømninger 1867.)

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

anførte, at man ville stræbe efter at bygge lejligheder »så nær 64 kvadratalen som muligt«. ¹² 64 kvadratalen var også overgrænsen for de lejligheder, som Christianshavns Understøttelsesforening og den tidligere omtalte »Forening af 1865 for tilvejebringelse af billige arbejderboliger« opførte henholdsvis på Christianshavn og ved Nyboder (se foto kap. II, s 38). ¹³ Som nævnt blev aktionærerne i denne sidstnævnte forening stillet en dividende på maksimalt 5 pct. i udsigt, og det kan derfor være tvivlsomt, om foreningen kan henregnes til kategorien af filantropiske selskaber. Det eneste kompleks af denne art, som overskred grænsen 64 kvadratalen, var Det classenske Fideikommiss' arbejderboliger på Frederiksberg: de såkaldte classenske boliger. Lejlighederne, som blev taget i brug fra 1867, var på et- og to-værelser. De et-værelses lejligheder var på under 64 kv. alen, hvorimod de to-værelses var på ca. 80 kvadratalen. ¹⁴

Den mest kendte af foreningerne til opførelse af arbejderboliger var Arbejderens Byggeforening, skabt af arbejderne på B&W i 1865. Foreningen var ikke filantropisk i egentlig forstand, idet egenkapitalen i det væsentligste blev fremskaffet ved medlemmernes opsparring. ¹⁵ Og foreningen adskiller sig også på andre punkter fra de øvrige filantropiske foreninger, ikke mindst ved sin byggeaktivitet, som var af dimensioner, der overgik alle tidligere foreningers. Allerede i 1876 – 10 år efter foreningens start – havde den opført 189 huse med 378 lejligheder, og i 1895 var man nået op på ca. 1.000 huse med mere end 2.000 lejligheder. ¹⁶ De findes den dag i dag spredt over store dele af byen. Mest kendt er de såkaldte »Kartoffelrækker« ved Sortedamssøen, som blev bygget mellem 1873 og 1889. Hvert hus omfattede to lejligheder. Husene blev fordelt gennem lodtrækning, og den heldige kom efter et vist åremål til at stå som ejer af huset og udlejer af den ene lejlighed. Arbejderen skulle forvandles til selvejer og husvært. Yderligere var eller blev lejlighederne større end de øvrige foreningers, idet de sædvanligvis var på to værelser, men fra o. 1870 forsøgte man sig med tre-værelses lejligheder. ¹⁷ De først byggede boliger var på 64 kvadratalen, men allerede omkring 1870 var de steget til mellem 75 og 80 kvadratalen ¹⁸ for i løbet af 1870ernes første år at komme op på 90 kvadratalen. ¹⁹ Loven af 16. april 1873 om fritagelse for bygningsafgift for lejligheder under 80 kvadratalen (se nærmere s. 75ff.) åbnede mulighed for skattefritagelse også for lejligheder på op til 90 kvadratalen (36 m²) under forudsætning af, at de opføres af foreninger med det formål at fremskaffe billige arbejderboliger og »så længe vedkommende forening ikke for sine medlemmer tager større

fordel af den til bygningen sammenskudte kapital end 4 pct. årlig rente« (lovens § 6). Allerede på det tidspunkt havde Arbejdernes Byggeforening opført boliger bl.a. i Nyboder med lejligheder på 90 kvadratalen.²⁰

Men den væsentligste forskel mellem Arbejdernes Byggeforening og de tidligere nævnte foreninger turde være den, at Arbejdernes Byggeforenings huse tidligt mistede deres præg af rene arbejderboliger. Allerede i 1870'ernes begyndelse hører man, at lejligheder overtages af personer, der ikke tilhører arbejderklassen.²¹ De blev i betydeligt omfang erhvervet af hvad samtiden kaldte den lavere middelstand.²²

Forklaringen på at middelstanden lagde beslag på en væsentlig del af husene var ifølge Socialdemokraten fra 29. marts 1883 ikke mindst den, at ethvert medlem kunne erhverve 10 andele og dermed tidoble sin chance ved lodtrækningen. Ifølge samme artikel – som nok må tages med et vist forbehold – var højst en fjerdedel af husbesidderne arbejdere i egentlig forstand i 1882.

Det turde herefter stå fast, at en betydelig del af byggeriet for småkårsfolk i de nærmeste årtier efter 1850 i betydeligt omfang bestod af lejligheder på 64 kvadratalen (25 m²) og derunder, altså lejligheder, der var så små, at de ikke overskred arealet på et større værelse i nutidens byggeri.

Man kan imidlertid stille det spørgsmål, om bygning af disse miniature lejligheder på under 64 kv. alen ikke ville have fundet sted i alle tilfælde uanset den omtalte skattebegunstigelse. Det ville åbenbart have været tilfældet, hvis den »fattige klasse« – som samtiden udtrykte sig – ikke havde mulighed for at betale huslejen for større boliger. Bygning af disse smålejligheder ville da være dikteret af, hvad man kunne kalde den økonomiske nødvendighed. Det er i denne forbindelse tankevækkende, at i byer som Kristania (Oslo) og Gøteborg – hvor man ikke kendte noget til skattefritagelse for smålejligheder – bestod arbejdernes lejligheder for en stor del af boliger, som må have været af meget begrænset areal, og formentlig ikke større end de københavnske. Det fremgår af nogle undersøgelser fra Gøteborg i 1889/90, at der fandtes adskillige lejligheder, hvor der var under 3 m² areal pr. beboer²³. A. Holst' grundige undersøgelse over arbejderboliger i Kristiania (Oslo) i 1890'ernes første halvdel kom til det resultat, at rundt regnet en sjettedel af arbejderfamilierne havde et gulvareal pr. voksen person på maksimalt 4 m².²⁴ Omend disse tal ikke direkte siger noget om lejlighedernes areal, indicerer de dog, at lejlighederne ofte må have haft et efter vor opfattelse særdeles begrænset flademål.

Det er i denne sammenhæng unægtelig tankevækkende, at i Københavns første »arbejderboliger«, Christian den Fjerdes Nyboder fra 1630'erne og senere, var den almindelige lejlighed på 36 m² eller 90 kv.alen. Et enkelt eksempel på disse ældste lejligheder i Nyboder findes den dag i dag i St. Paulsgade. Senere – engang i 1700-tallet – blev det almindeligt at opdele disse lejligheder i to med fælles køkken.²⁵

Var skattefritagelsen til fordel for ejerne? Som antydnet satte skattefritaheds klausulen i 1802-loven sit umiskendelige præg på boligdebatten og boligpolitikken. Argumenter mod skattefritahedsbestemmelsen blev båret frem af overvejelser, der dels var af økonomisk eller rettere af fordelingspolitisk karakter, dels af social og hygiejnisk art. Kritikken ud fra et fordelingspolitisk synspunkt gik ud på, at skattebegunstigelsen – som oprindeligt var tænkt som en socialpolitisk foranstaltning til fordel for de fattige – i praksis ikke kom lejerne til gode, men havnede i husejernes lommer. De socialt baserede argumenter gik ud på, at skattebegunstigelsen resulterede i bygning af små, overfyldte og uhygiejniske lejligheder, som var en trussel både for beboernes og samfundets sundhed.

Første gang jeg har mødt påstanden om, at skattefritagelsen blev inkasseret af ejerne, er i ovennævnte citat fra stadskonduktøren i 1849, hvorefter nybyggeri af smålejligheder gav såvel en god samvittighed som en god profit. Denne opfattelse møder man herefter igen og igen. Besynderligt nok gjorde Københavns kommunalbestyrelse sig til talsmand for samme synspunkt, besynderligt fordi magistraten normalt var en svoren fortaler for husejernes interesser.²⁶ Allerede i 1856 hævder magistraten i en skrivelse til rigsdagen, at der ofte var blevet indrettet smålejligheder i ældre bygninger, og at skattefritaheden »således nærmest kommer ejerne til gode«.²⁷ Kommunalbestyrelsens modstand mod skattefritahedsreglen kulminerede i begyndelsen af 1870'erne i forbindelse med et lovforslag om at udvide skattefritaheden til også at gælde lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen. Og her fremgår det klart, at det var kontante kommunal-finansielle interesser, der betingede magistratens stillingtagen. Det man ønskede var ikke alene en ophævelse af skattefritahedsbestemmelsen, men en omlægning af hele ejendomsbeskatningen, så denne for fremtiden hvilede på en vurdering. Man hævdede iøvrigt, at en sådan omlægning ville medføre, at der ikke længere blev bygget smålejligheder på under 64 kvadratalen.²⁸

Det er nok rimeligt i forbindelse med denne diskussion at gøre et forsøg på at vurdere, hvad skattefritagelsen betød i kroner og ører for ejer eller

lejer. Skattefritagelsens beløb varierede naturligvis med lejlighedens størrelse og desuden med lejlighedens beliggenhed, idet skatten var højere i forhus end i bag- og sidehus. Tager vi imidlertid vort udgangspunkt i en lejlighed på 64 kvadratalen, beliggende i et forhus, kan skattefritagelsen anslås til 22,60 kr. årligt. Bygningsafgiften udgjorde nemlig fra gammel tid $4\frac{1}{8}$ -del sk. og arealskatten $6\frac{3}{4}$ sk. pr. kvadratalen etageareal. Hvis lejligheden på de 64 kvadratalen havde et etageareal på 100 kvadratalen – hvilket næppe var ualmindeligt – ville skatterne følgelig beløbe sig til $10\frac{7}{8}$ sk. $\times 100 = 11$ rd. 30 sk. eller 22,60 kr. Går vi ud fra, at en almindelig årlig husleje for en to-værelses lejlighed i 1880 var 160 kr. (jvf. s. 45) kan man skønne, at skattefritagelsen kunne udgøre op til ca. 14 pct. af huslejens værdi^{28a}. Diskussionen om hvem skattefritagelsen tilfaldt drejede sig altså om hårde økonomiske realiteter.

Vi skal endelig nævne, at spørgsmålet om hvem skattebegunstigelsen tilfaldt også blev drøftet på rigsdagen, navnlig i forbindelse med forhandlingerne i 1870'erne om skattefritagelsens udvidelse til også at gælde lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen (25-31,5 m²). Det hed i motiverne til lovforslaget, at der havde været delte meninger om, hvorvidt huslejen i det hele taget kunne nedsættes gennem skattefritagelse, men forslagstillerne mente dog, at skattefritagelsen ad indirekte vej ville få en vis virkning, idet udbuddet af smålejligheder ville blive stimuleret og huslejen dermed tendere mod et fald.²⁹ Den samme opfattelse gjorde landstingsudvalget sig til talsmand for og hævdede, »at fritagelsen for en del vil komme lejerne til gode«.³⁰

Det forekommer mig, at dette synsunkt bærer fornuftens præg. Om skattefritagelsen kom ejerne eller lejerne til gode måtte afhænge af udbuddet af lejligheder. I perioder med boligmangel – og navnlig mangel på små lejligheder på et- og to værelser – ville en skattefritagelse formentlig være til ensidig fordel for ejerne³¹.

Kritik af 64 kvadratalen-grænsen og bygningsafgiftens bortfald for lejligheder mellem 64 og 80 kvadratalen. Som nævnt blev skattefrihedsreglen også kritiseret ud fra et socialt og hygiejnisk synspunkt. Mest kendt blandt kritikkerne var lægerne Emil Hornemann (1810-90) og F.F. Ulrik (1818-1917), som både i skrift og gerning virkede for en højnelse af arbejderne boligstandard.³² Den i 1851 nedsatte sundhedskommission, som Hornemann var medlem af, fastslog, at skattebegunstigelsen var forkastelig ud fra et sanitært synspunkt »da der derved ligesom er sat

præmie på at sammenhobe folk i små rum og overbefolkning derved kun fremmes«. ³³

Efter koleraepidemien i København i 1853 var politikkerne i det mindste en overgang lydhøre overfor kommissionens anbefaling, og et resultat heraf var ophævelsen af skattefrihedsreglen for lejligheder under 64 kvadratalen i 1857. Ved lovforslagets fremsættelse anførte indenrigsministeren, at den første anledning til dets fremkomst var den af sundhedskommissionen rejste kritik. ³⁴ Ved loven af 4. marts 1857 blev fritagelse for bygningsafgift samt de skatter til Københavns kommune, der lignedes efter samme grundsætninger som bygningsafgiften (disse afgifter blev i 1861 sammenfattet under navn af arealskat) med øjeblikkelig virkning ophævet for nybyggede lejligheder og for de eksisterende lejligheder fra 1. januar 1866 ³⁵.

1857-lovens ophævelse af skattefrihed for lejligheder under 64 kvadratalen blev udsat for stærke angreb med det resultat, at et rigsdagsudvalg i 1865 foreslog denne lov ophævet. Udvalgets motivering afspejler den irritation, politiske kredse følte ved sundhedskommissionens og Hornemanns kritik af de boligforhold, som store dele af de ubemidlede levede under. Ved 1857-loven tillagdes der, hedder det i udvalgsbetænkningen af 1865, »sundhedshensyn en alt for overvejende betydning, idet man søgte at modvirke indretningen af mindre lejligheder«, hvilket nu var mindre fornødent, hvor man havde såvel en byggelov fra 1856 og sundhedsvedtægter fra 1860. ³⁶ Ved loven af 16. februar 1866 blev frihed for bygningsafgift for lejligheder under 64 kvadratalen genindført.

Lægernes kritik var dog ikke virkningsløs. I 1873 blev skattefrihed for den statslige bygningsafgift – men ikke for den kommunale arealskat – udvidet til også at gælde lejligheder mellem 64 og 80 kv. alen. »Flere venner af arbejdsklassen«, repræsenteret bl.a. af Rimestad, fremsatte lovforslag herom i 1872. ³⁷ Ved loven af 16. april i 1873 blev det bestemt, at bygningsafgift blev ophævet for disse lejligheder fra den 1. oktober 1873 såfremt:

1. de var nyopførte eller nyindrettede den 1. april 1873 eller senere – dog måtte de kun bebos af én familie.
2. de var opført før den 1. april 1873, dog kun hvis de blev beboet af ejeren selv eller hans familie.

For andre beboelseslejligheder under 80 kv. alen opført eller indrettet før den 1. april 1873 indtrådte den ubetingede afgiftsfrihed først efter 5 år, altså fra 1. oktober 1878, »dog at der også forinden tilstås afgiftsfrihed for sådanne ejere, som på en for finansministeren fyldestgørende måde

beviser, at fritagelsen med sit fulde beløb kommer lejerne til gode«.38

Det kan nok synes, at bestemmelserne i loven af 16. april 1873 er blevet gengivet nok så omstændeligt. Grunden hertil er, at disse bestemmelser er af vigtighed, når det drejer sig om at vurdere de statistiske oplysninger fra årene 1875 og 1878 vedrørende lejligheder på mellem 64 og 80 kv.alen.

Antallet af lejligheder på under 64 og mellem 64 og 80 kvadratalen. Hvor mange smålejligheder – lejligheder under 64 og mellem 64 og 80 kvadratalen eller under 25 og mellem 25 og 31,5 m² – fandtes der i København o. 1880? Dette spørgsmål er af central betydning for os, og man skulle synes, at det samme var tilfældet for datiden, da både stat og kommune var finansielt involveret. Det var derfor rimeligt at forvente, at der fandtes gode, tilgængelige kilder til at besvare spørgsmålet. Det modsatte er tilfældet.

Lad os først se på problemet vedrørende lejlighederne på 64 kvadratalen og derunder. Hvor dårligt orienteret datiden var om antallet af smålejligheder af denne kategori, fremgår klart af Rigsdagstidende før 1856. Det hedder her, at folketingsudvalget i anledning af lovforslaget om skattefritagelsens ophør har henvendt sig både til indenrigsministeriet og Københavns magistrat for at få oplysning om antallet af lejligheder under 64 kvadratalen, men »på grund af mangel på det fornødne materiale har vedkommende ikke kunnet give sådanne oplysninger«.39 At folketingsudvalget ikke kunne få den ønskede information understreger, at underretninger om antallet af smålejligheder i bedste fald var vanskelige at fremskaffe. Dog er der noget, der tyder på, at indenrigsministeriet – bevidst eller ubevidst – har forholdt folketingsudvalget de ønskede meddelelser; de fandtes nemlig. Thi i 1849 sendte stadsconductøren en oversigt til indenrigsministeriet over antallet af lejligheder på under 64 kvadratalen. Denne er anvendt i nedenstående tabel.40 Først i 1865, i forbindelse med behandling af lovforslaget om at genindføre skattefritahedsreglen (se ovenfor s. 75) lykkedes det folketinget at få en oversigt over antallet af smålejligheder. At stadsconductøren nu kunne give den ønskede oversigt skyldtes, at bygningsafgiften i begyndelsen af 1860'erne var blevet revideret, at hvilken årsag der fandtes tegninger over disse lejligheder, »og ved at gennemgå alle disse tegninger er de anførte talstørrelser fremkommet«.41

Disse to kilder er de eneste angivelser over antallet af lejligheder under 64 kvadratalen, som det har været mig muligt at finde. Men et holdepunkt

for beregning af disse lejligheders antal har vi i boligtællingen af 1875, idet Rubin her anfører gade for gade det samlede antal kvadratalen, som er fritaget for bygningsafgift og arealskat i 1875, fordi lejlighederne var under 64 kvadratalen. I alt udgjorde det skattefrie areal 648.000 kvadratalen. Hvis man går ud fra, at smålejlighedernes gennemsnitsareal var 50 kvadratalen – i 1865 var det på 45 kvadratalen⁴² – kan man teoretisk finde antallet af disse lejligheder på under 64 kvadratalen eller 25 kvadratmeter ved at dividere det skattefrie areal med 50. Tilsyneladende er denne beregningsmåde fuldt forsvarlig, og den anvendes da også af Marcus Rubin i et skøn over disse smålejligheders tal i 1892 (se s. 83). Alligevel er det problematisk om denne metode uden videre kan anvendes. Det kan den kun, såfremt de ovenanførte 648.000 kvadratalen er nettoarealet og ikke etagearealet. Nettoarealet er som tidligere anført lejlighedernes indre mål, etagearealet eller bruttoarealet det ydre. Og forskellen på netto- og bruttoareal er netop for små lejligheder ganske betydelig. En lejlighed på 50 kvadratalen netto kan meget vel svare til et bruttoareal (eller etageareal) på 80 kvadratalen.

Spørgsmålet er altså dette: Er de i 1875-tællingen angivne 648.000 skattefrie kvadratalen nettoarealet eller etagearealet? Vi står her overfor et kildekritisk problem, hvis løsning den officielle 1875-tælling end ikke antyder.

Det kan indledningsvis fastslås, at såfremt 1875-tællingen havde fundet sted et eller to år tidligere, havde der ikke været noget problem overhovedet. I så tilfælde ville de anførte 648.000 skattefrie kvadratalen have været lig nettoarealet. Det fremgår klart af en skrivelse fra stads-konduktøren af 24. juli 1874, stilet til magistraten, hvor han anfører: »Der er hidtil lige siden bygningsafgiftens indførelse ved forordningen af 1. okt. 1802 fulgt den fremgangsmåde, at i bygninger, hvor der findes lejligheder under 64 kvadratalen, er disses areal bestemt ved deres indvendige mål, og kun den derpå hvilende skat er blevet fradraget, således at der i det mindste er betalt skat af trapper og ydermure«. ⁴³ Imidlertid var stads-konduktørens skrivelse af 24. juli 1874 et indlæg, som var foranlediget af et cirkulære fra generaldirektoratet for skattevæsenet, dateret 29. april 1874. Ifølge dette cirkulære blev det hidtidige beskatningsgrundlag for smålejligheder ændret, og de nye, ret udviklede bestemmelser var med cirkulærets egne ord følgende: »Når en bygning eller en etage i en sådan alene indeholder afgiftsfri smålejligheder føres afgiften af hele bygningen eller hele den pågældende etage, derunder indbefattet det af ydermure og trappegange optagne rum, til afgang. Består derimod en én-etages byg-

ning eller de enkelte etager i en bygning dels af afgiftsfri smålejligheder, dels af større lejligheder, vil kun afgiften af de førstnævnte lejligheders indvendige kvadratur føres til afgang«⁴⁴. Det er klart, at denne nye bestemmelse får betydning for en vurdering af det antal lejligheder, som 1875-tællingens skattefri areal på 648.000 kvadratalen omfatter. Er cirkulæret basis for opgørelsen i slutningen af året 1875, da er de 648.000 kvadratalen en sammenstykket størrelse, omfattende dels en række mere isolerede smålejligheders nettoareal, dels deres etageareal – det sidste i de tilfælde, hvor en hel ejendom eller en hel etage udelukkende bestod af disse smålejligheder.

Det må nok på forhånd anses for overvejende sandsynligt, at 1875-tællingens skattefri areal er baseret på 1874-cirkulærets bestemmelser, men det er vanskeligt at påvise utvetydigt. Hvis 1875-tællingen anførte det skattefri areal for hver enkelt ejendom ville dette problem ikke volde vanskeligheder. Men tællingen anfører kun det skattefri areal for hver enkelt gade, og det betyder, at vi kun i det eller de tilfælde, hvor en hel gades ejendomme består af udelukkende smålejligheder kan skønne, om cirkulæret ligger til grund for opgørelsen af det skattefri areal. I dette eller disse tilfælde skulle nemlig ifølge cirkulæret hele etagearealet være fritaget for skat. Faktisk foreligger der i 1875-tællingen i hvert fald et enkelt eksempel på, at samtlige ejendommers etageareal er fritaget for skat i en bestemt gade, nemlig Nørrebrostræde. Her er det skattefri areal opgjort til 1146 kvadratalen og etagearealet ligeledes til 1146 kvadratalen. Vi skal måske minde om, at såfremt man havde fulgt den indtil 1874 gældende skatteligning, ville det skattefri areal have været mindre end etagearealet.

At 1875-tællingens opgørelse over det skattefri areal er baseret på cirkulærets nye beregningsmetode forklarer formentlig i hvert fald delvis de divergerende tal i 1875-tællingen og stadskonduktørens opgørelse i 1874. For dette år angiver stadskonduktøren nemlig i ovennævnte skrivelse af 24. juli det skattefri areal til 485.930 kvadratalen, altså ca. 160.000 kvadratalen eller 25 pct. lavere end 1875-tællingens 648.000. En del af forskellen mellem de to tal beror nok på det exceptionelt store byggeri i 1875⁴⁵, der givetvis også omfattede mange smålejligheder, men nok så afgørende til forklaring af forskellen er sandsynligvis det ændrede beregningsgrundlag.

Resultatet af denne ret så komplicerede undersøgelse er da dette: Antallet af smålejligheder i 1875 kan ikke beregnes ved at dividere det skattefri areal på 648.000 med 50 (smålejlighedernes gennemsnitlige

areal), thi det vil et give for højt antal. På den anden side er 1875-tællingen med dens detaljerede redegørelse for det skattefrie areal i byens forskellige kvarterer en grundlæggende og uundværlig kilde. Den rimeligste fremgangsmåde synes at være den, at man reducerer 1875-tællingens tal for det skattefrie areal med 25 pct. til 486.000 kvadratalen – altså til samme størrelse som stadskonduktørens angiver for 1874, nemlig 485.930 kvadratalen. Ved at dividere de 486.000 kvadratalen med 50 – lejlighedernes gennemsnitsareal – får man formentlig det bedste skøn over antal lejligheder på under 64 kvadratalen. Men det må understreges, at de herved fremkomne tal for smålejligheder er at betragte som minimumsstørrelser, idet der herved ikke er taget hensyn til nybyggeriet af smålejligheder mellem 1874 og slutningen af 1875. Med disse reservationer henvises til følgende oversigt:

Tabel IV 1.

Lejligheder under 64 kvadratalen 1848, 1864 og 1875

	Indenfor Voldene	Vold- kvarteret	Udenbys Vester og Udenbys Klædebokvarter	I alt
1848	5.790			5.790
1864	5.440		845	6.285
1875	5.280	ca. 105	ca. 4.335	ca. 9.720

Efter tabellen at dømme var det særdeles begrænset, hvad der blev bygget af smålejligheder under 64 kvadratalen mellem 1848 og 1864. Indenfor voldene var der endda tale om et fald, således at stigningen alene kunne tilskrives Udenbys Vester og Udenbys Klædebo Kvarter. Det første omfattede det nuværende Vesterbro, medens Udenbys Klædebo Kvarter bestod af nuværende Nørre- og Østerbro. Da Østerbro indtil århundredets slutning var meget lidt bebygget, er Udenbys Vester og Klædebokvarteret stort set identiske med Vester- og Nørrebo.

Med det kendskab vi har til byggeri af smålejligheder blandt andet af de filantropiske foreninger efter 1850, ser det usandsynligt ud, at antallet af disse smålejligheder stort set var uændret mellem 1848 og 1864 og indenfor voldene endog var i tilbagegang. Usandsynligt, selvom den midlertidige ophævelse af skattefriheden for nybyggeri mellem 1857 og 1866 kan have neddæmpet de private bygherrers interesse for denne kategori af lejligheder. At dette kan have været tilfældet, sandsynliggøres af samtidige udtalelser⁴⁶.

Mellem 1864 og 1875 var der efter tabellen at dømme tale om en eksplosiv stigning, idet antallet af lejligheder under 64 kvadratalen i løbet af denne halve snes år blev forøget med mere end 50 pct. Forøgelsen var koncentreret til Vesterbro og Nørrebro. Derimod var voldkvarteret – det nuværende Vester-, Nørre- og Østervold – som først blev bebygget efter 1867, karakteriseret ved at lejlighederne her gennemgående var større. Og i byen indenfor voldene var der tilmed tale om en mindre tilbagegang. Om en sådan reduktion faktisk fandt sted må imidlertid anses for tvivlsomt, da tallene for 1875 som ovenfor understreget er at betragte som minimumsstørrelser.

En nærmere udspecificering af antal lejligheder på under 64 kvadratalen på Christianshavn, Vesterbro og Nørrebro i henholdsvis 1864 og 1875 gives i følgende oversigt:

Tabel IV 2.

Lejligheder under 64 kvadratalen på Christianshavn, Vester- og Nørrebro 1864 og 1875

	Christianshavn	Vesterbro	Nørrebro
1864	1.337	143	ca. 700
1875	1.275	1.100	3.240

I det tæt bebyggede Christianshavn var stillingen i 1864 og 1875 på det nærmeste uforandret, hvorimod der både på Vesterbro og Nørrebro var tale om en ekstrem udvikling. På Vesterbro byggedes i dette tiår ca. 1.000 lejligheder under 64 kvadratalen, på Nørrebro var der tale om over 2.500. Smålejlighederne må i disse kvarterer have tegnet sig for en meget væsentlig del af nybyggeriet.

Hvorledes lejlighederne under 64 kvadratalen i 1875 prægede boligbilledet ikke alene på Christianshavn, men også på Vesterbro og Nørrebro illustreres af tabel IV 3:

Tabel IV 3.

Lejligheder under 64 kvadratalen i 1875 på Christianshavn, Vester- og Nørrebro i pct. af samtlige:

	Christianshavn	Vesterbro	Nørrebro
Lejligheder i alt i 1880	3.908	5.028	11.749
Lejligheder under 64 kvadratalen i 1875	1.275	1.100	3.240
I pct. af samtlige	33%	22%	28%

Medens 33 pct. af samtlige lejligheder på Christianshavn bestod af boliger på under 64 kvadratalen var andelen på Vesterbro 22 pct. og på Nørrebro hele 28 pct. Man kan roligt hævde, at tiåret 1865/75 var med til at sætte sit uheldige stempel på boligbilledet i de to brokvarterer. I særlig grad var det tilfældet med Nørrebro.

Vender vi os derefter til spørgsmålet om antallet af lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen – altså mellem 25 og 31.5 m² – blev disse som nævnt fritaget for bygningsafgift i to tempi, idet de, der blev bygget efter 1. april 1873 samt de, der beboedes af ejeren, blev fritaget for bygningsafgift fra 1. oktober 1873, de resterende først fra 1. oktober 1878 (se s. 75). Og vi har to kilder – og kun to kilder – det giver os holdepunkter for en opgørelse af antallet. Den ene er det allerede nævnte Tabelværk til Københavns Statistik, som for året 1875 også anfører det antal kvadratalen, som var fritaget for bygningsafgift i slutningen af året 1875. Det drejer sig altså som lige anført om lejligheder, bygget efter 1. april 1873 eller beboet af ejeren. I den følgende tabel har jeg beregnet antallet af disse lejligheder under den forudsætning, at det gennemsnitlige lejlighedsareal (indvendigt mål) var på 75 kvadratalen⁴⁷.

Resten af disse lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen blev som nævnt fritaget for bygningsafgift fra 1. oktober 1878, og antallet af disse er opgjort på grundlag af et regnskabsmateriale, som findes på Stadsarkivet. I 1878 blev stadskonduktøren sat til at beregne, hvad loven ville medføre i reduktion i bygningsafgiften fra 1. oktober 1878. Protokollen angiver for hvert matrikelnr. og for hver rode bygningsafgiftens reduktion, og på dette grundlag er det muligt groft at beregne antallet af lejligheder mellem 64 og 80 kvadratalen. Beregningen er foretaget under følgende to forudsætninger:

1. Lejlighedernes gennemsnitsareal er sat til 75 kvadratalen.
2. Lejlighederne antages at være ligeligt fordelt mellem forhus og baghus.

Anvendelse af en fordelingsnøgle var en nødvendighed, idet skatten som omtalt var forskellig for forhuse på den ene side, og bag- og sidehuse på den anden side.

Det må yderligere tilføjes, at det ikke har været muligt at finde oplysninger for voldkvarteret. Jeg har for denne bydels vedkommende skønsmæssigt sat antallet af lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen til godt 1.000, hvilket formentlig ligger noget under antallet af to-værelses lejligheder i 1880.⁴⁸

Tabel IV 4.

Lejligheder på 64-80 kvadratalen i 1878

	Indenfor voldene	Vold-kvarteret	Udenbys Vester og Klædebokvarteret	I alt
Nybygget 1873-75	120	192	1.256	1.568
Fritaget for skat fra 1/10 1878	1.620	ca. 1.000	1.168	3.788
I alt	1.740	1.192	2.424	5.356

Den samlede sum af denne kategori lejligheder på 5.356 må sandsynligvis betragtes som et minimum, idet oversigten ikke har medtaget nybyggede lejligheder mellem 1876 og 1878. Regner vi med, at disses antal svarer til nybyggeriet 1873-1875, ender vi med et tal, der ligger omkring 7.000.

Vi skulle herefter være i stand til at skønne over det samlede antal smålejligheder, hvorved vi nu forstår både lejligheder under 64 og lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen. Vi kommer da til det resultat, at tallet må have ligget omkring de 17.000, hvoraf rundt regnet 60 pct. var under 64 kvadratalen. De 17.000 må formentlig betragtes som et minimum. Det synes at fremgå af det billede, vi iøvrigt kan danne os af boligforholdene o. 1880. Det er sandsynligt, at det alt overvejende antal af et- og to-værelses lejligheder i København var på under 80 kvadratalen. Af de i 1880 eksisterende 50.000 lejligheder i den private boligmasse var halvdelen – nøjagtigt 24.600 – et- og to-værelses boliger. Tallene indicerer, at vor beregning på 17.000 lejligheder under 80 kvadratalen

snarest ligger for lavt, så meget mere som en del tre-værelses lejligheder var på under 80 kvadratalen.⁴⁹

Det er ikke uden interesse, at magistraten på et ganske andet og nok så summarisk grundlag kom til det resultat, at der i 1870 fandtes over 20.000 lejligheder på under 80 kvadratalen. Anledningen til magistratens beregning var det tidligere omtalte lovforslag om at udvide skattefriheden til lejligheder mellem 64 og 80 kvadratalen, hvilket kommunalstyrelsen var skarp modstander af, idet den kommunale arealskats bortfald for denne kategori af lejligheder ville betyde et føleligt indtægtstab.

Som nævnt blev skattefriheden ved loven af 1873 begrænset til den statslige bygningsafgift, så magistratens argumentation var næppe uden virkning.

Magistratens beregning findes i en skrivelse til finansministeriet den 11. december 1871. Her anføres, at der i 1870 fandtes godt 39.000 familier i hovedstaden. Ved den sidste skatteansættelse i 1870/71 var antallet af skatteydere 18.690, men af disse var der dels flere indenfor samme familie, dels nogle, der ikke havde familie, så antallet af skatteydende familier kunne højst sættes til ca. 16.000. Der var med andre ord 23.000 familier, der ikke betalte skat, fordi deres indtægter lå under det skattepligtige indtægtsminimum på 400 rd. (800 kr.) Disse familier måtte antages i reglen at have beboet smålejligheder på under 64 kvadratalen og på mellem 64 og 80 kvadratalen.

Af de anslåede 23.000 lejligheder var ifølge magistraten højst 6000 på under 64 kvadratalen og resten, 17.000 skulle være på mellem 64 og 80 kvadratalen. Det turde være givet, at det første tal er for lavt og det sidste for højt.⁵⁰ Men tallenes funktion var da også at understrege det store tab, kommunen ville lide, såfremt arealskatten for lejligheder mellem 64 og 80 kvadratalen bortfaldt.

Skønt beregningen er grov og i detaljer forkert, kan den måske alligevel tages til indtægt for, at min vurdering på mindst 17.000 lejligheder under 80 kvadratalen i slutningen af 1870'erne næppe er sat for højt.

Vedrørende antallet af lejligheder på under 64 kvadratalen findes en enkelt oplysning for 1892, som stammer fra M. Rubin. Han nævner, at antallet ikke kendes, men da det skattefrie areal kan anslås til ca. 1 mill. kvadratalen vil der – under forudsætning af at disse lejligheders areal sættes til 50 kvadratalen – findes ca. 20.000 lejligheder, som ikke betaler den kommunale arealskat.⁵¹ Rubins skøn på 20.000 lejligheder er sandsynligvis sat for højt (jvf. s. 77). Et tal på omkring 16.000 vil formentlig være rigtigere. Men det må i alle tilfælde anses for givet, at der også

mellem 1875 og 1892 blev bygget et anseligt antal lejligheder på under 64 kvadratalen. At der såvel i 1870'erne som i 1880'erne blev bygget et større antal smålejligheder synes bekræftet af Kn. Dalgaard's undersøgelse. På grundlag af stikprøver kom han til det resultat, at det gennemsnitlige nettoareal for to-værelses lejligheder bygget i 1870'erne var 28 m² eller 71 kvadratalen, i 1880'erne var det steget til 31 m² eller næsten 80 kvadratalen.⁵²

Det er blevet hævdet, at den nye byggelov i 1889 brat standsede byggeriet af smålejligheder, idet den af loven krævede minimumsstørrelse for et rum på 15 kvadratalen eller 5.91 m² betød større køkkener, og dette skulle automatisk have medført, at også andre rums areal forøgedes.⁵³ Formentlig nok så afgørende for udviklingen af større lejlighedstyper i århundredets sidste årtier var arbejdernes stigende realløn, som gjorde det muligt at betale en relativt højere husleje for at opnå en mere familievenlig bolig (jvf. s. 58).

Lad os til slut efter disse mere eller mindre indviklede og trættende beregninger understrege hovedresultatet af denne undersøgelse. Der fandtes i 1880 i den private boligmasse – de filantropiske byggeforeninger inklusive – ialt ca. 25.000 ét- og to-værelses lejligheder. Det overvejende flertal af disse 25.000 lejligheder – sandsynligvis mindst 17.000 var på under 80 kvadratalen (31.5 m²) indvendigt mål. Og af disse ca. 17.000 lejligheder var mindst de 10.000 eller 60 pct. på 64 kvadratalen (25 m²) og derunder.

Lejligheder af denne størrelse (under 64 kvadratalen) har formentlig i høj grad præget Københavns ældre boligmasse for ét- og to-værelses lejligheders vedkommende. Det må indskydes, at jeg ved ældre boligmasse i denne forbindelse forstår bygninger fra før 1800-tallets midte. I alle tilfælde står det klart, at Christianshavn, hvor den ældre boligmasse var dominerende, i særlig grad var karakteriseret ved, at en overordentlig stor andel af lejlighederne var på under 64 kvadratalen.

Mellem 1865 og 1875 tog opførelsen af disse lejligheder på under 64 kvadratalen et så kraftigt opsving på Vesterbro og Nørrebro, at stadens samlede antal lejligheder af denne kategori blev meget stærkt forøget – sandsynligvis med over 50 pct. Af forstæderne blev fremfor alt Nørrebro præget af disse små lejligheder.

Fra o. 1870 spores der imidlertid en klar tendens til at gå over til en noget større lejlighedstype. I det nybyggede Voldkvarter fandtes der i 1875 så at sige ingen lejligheder på under 64 kvadratalen, og på Vester- og

Nørrebro bestod en væsentlig del af nybyggeriet af to-værelses lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen. Alene mellem 1873 og 1875 blev der her bygget ca. 1.300 lejligheder af denne type.

V. Udvalgte arbejders boligforhold.

Kildematerialet. Det turde efter undersøgelsen i kap. II stå fast, at den mest udbredte boligform for faglærte arbejdere omkring 1880 var et- og toværelses lejligheder, og det fremgår af kap. IV, at det store flertal af disse lejligheder efter nutidige begreber har været særdeles trange, nemlig under 80 kvadratalen eller 31,5 m² indvendigt mål. Den gennemsnitlige husleje for de et-værelses lejligheder var på Christianshavn 55 kr. halvårligt, på Vesterbro 60 kr. For de toværelses lejligheder var – såfremt vi ser bort fra lejlighederne i de filantropiske foreningers boliger – den halvårlige husleje typisk 80 til 100 kr. i gennemsnit 85 kr.

Hovedformålet med at belyse den typiske huslejes størrelse var, at denne skulle danne grundlaget for en beregning af huslejens andel af en smed og maskinarbejders årsfortjeneste, den såkaldte huslejerelation. Men der var også tale om et andet sigte. Det var nemlig meningen, at den typiske husleje skulle benyttes som udvælgelseskriterium for en række arbejderlejligheder, hvis beboelsesforhold og standard skulle beskrives mere detaljeret. Såfremt en ensartet husleje kan antages at afspejle en nogenlunde ensartet lejlighedsstandard, ville de efter dette kriterium udvalgte lejligheder kunne anses for repræsentative for en større gruppe arbejderlejligheder.

Det kan ikke nægtes, at den her skitserede metode i praksis løb ind i en række problemer. Vanskelighederne koncentrerede sig stort set til Christianshavn med dets heterogene bebyggelse og varierende huslejeniveauer. Men frem for alt skyldes vanskelighederne her det bristfældige kildemateriale, som skulle anvendes til en nærmere beskrivelse af lejlighederne. Udvælgelseskriteriet kunne faktisk ikke anvendes strikte på hver enkelt lejlighed. På trods af dette er det mit indtryk, at repræsentativiteten for samtlige de her udvalgte lejligheder under ét – eller som et hele – må siges at være tilfredsstillende (se nedenfor). Ved udvælgelsen af de vesterbroske lejligheder var det rimeligt at tage et supplerende

udvælgelsesprincip i betragtning, idet det måtte anses for at være af overordnet interesse, at alle lejligheder, beboet af eickhoffske faglærte arbejdere, blev medtaget. Som flere gange nævnt er vi nemlig så heldigt stillede, at vi for disse – og kun for disse – så at sige på krone og øre kender årsindkomsten og derfor er i stand til eksakt at opgøre huslejens andel. Men iøvrigt fik denne hensyntagen til de eickhoffske arbejdere ingen betydning for de udvalgte lejligheders repræsentativitet, idet lejemålene for disse arbejderes boliger alle lå meget nær den typiske størrelse.

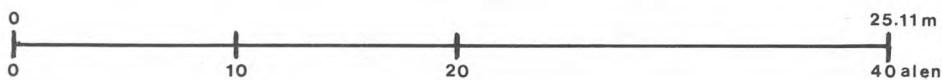
Hovedkilderne til en konkret beskrivelse af arbejderlejlighederne findes dels i Byggesagsarkivet på Københavns Rådhus, dels i Arkivet over Skatteberegninger i stadskonduktørens kontor på Farimagsgade.

I Byggesagsarkivet findes detaljerede tegninger over de enkelte ejendomme med planer over lejligheds- og rumfordelingen på de forskellige etager. De enkelte lejligheders arealmæssige størrelse fremgår ikke umiddelbart af kilderne, men kan beregnes efter den til enhver tegning knyttede målestok i alen. Som følge af lejlighedernes ofte uregelmæssige form er en sådan beregning imidlertid til tider både vanskelig og tidskrævende. Yderligere er det anvendte alenmål ikke i samme skala, men varierer fra tegning til tegning.

I Arkiv over Skatteberegning findes for hver ejendom et rids af ejendommens grundplan i skalaer, der varierer mellem 1:140, 1:150 og 1:1000. I grundplanen er stueetagens lejligheder angivet, men ikke de enkelte rum. Det, der gør denne kildesamling så værdifuld i denne forbindelse, er foruden grundplanen den medfølgende opmåling af de enkelte lejligheders areal, såfremt disse var under 80 kvadratalen (31,5 m²) indvendigt mål. De fleste af opmålingerne er foretaget i 1870'ernes første år og var en følge af loven af 10. april 1873, hvorefter lejligheder på mellem 64 og 80 kvadratalen blev fritaget for denne statslige bygningsafgift. Opmålingen var dog ikke begrænset til denne kategori af lejligheder, men omfattede også lejligheder på under 64 kvadratalen. Som nævnt var det lejlighedernes indvendige areal, der blev opmålt, altså uden ydermure og trappegang, men således at skille væg, skorsten og deslige blev iberegnet (se kap. IV, s. 64f.). Dog var fremgangsmåden for kvistlejligheder noget afvigende, idet arealberegningen her ikke skete efter gulvfladen alene, men efter »middeltallet af gulv- og loftsfladens kvadratinhold«. ¹

Forsøget på at finde et rimeligt antal repræsentative lejligheder voldte ikke vanskeligheder for Vesterbros vedkommende, idet kildematerialet i Bygningsarkivet dækkede alle de »øremærkede« arbejderboliger med en enkelt undtagelse, hvor tegningen var uanvendelig (Vesterbrogade 117), og denne er derfor i planche 17 erstattet med grundplanen i Arkivet over Skatteberegninger. For Christianshavns vedkommende var problemerne større. Omend en bestemmelse fra 1809 fastslog, at tegninger til bygninger skulle godkendes af overbygningsmesteren,² er det meget beskedent, hvad Bygningsarkivet rummer af planer for tiden før bygningsloven af 1856. Kun to af de otte i plancherne beskrevne christianshavnske ejendomme blev dækket af Bygningsarkivet, de øvrige af grundplanerne i Arkivet for Skatteberegninger. Dog har jeg for en enkelt christianshavnsk ejendom – Holms Huse (planche 5) – benyttet mig af en detaljeret opmåling, foretaget i 1927.³

Planskitserne i Arkivet for Skatteberegninger var som nævnt mindre udførlige, idet de bl.a. ikke angav ruminddelingen. Denne fremgår imidlertid for de christianshavnske ejendomme af de etageplaner, der blev udarbejdet af Københavns Boligkommission og offentliggjort i dennes årsberetninger. I plancherne er denne ruminddeling indføjet med stiplede linier. Det må til slut tilføjes: Tegningerne i Bygningsarkivet og skitserne i Arkivet for Skatteberegninger var ikke umiddelbart sammenlignelige, idet den anvendte måleskala var stærkt varierende. For at give et overskueligt billede af lejlighedernes indbyrdes størrelsesforhold måtte de målmæssigt bringes på en fællesnævner, og samtidig måtte de have et sådant format, at de egnede sig til gengivelse i en bog. Det betydelige arbejde med affotografering, justering efter fælles mål og nedtegning blev foretaget af personalet på stadskonduktørens kontor. I alle plancherne er målestokken: 1:215, hvilket vil sige, at 1 cm er lig 2,15 m eller 3,34 alen. Mere konkret udtrykt er det generelt anvendte mål følgende:

Der kan være grund til at understrege, at jeg i plancherne konsekvent har benyttet stadskonduktørens arealopmåling fra 1870'erne – også i de tilfælde, hvor eventuelle senere målinger kom til et afvigende resultat.⁴ Kun i to tilfælde har det været nødvendigt selv at måle lejlighedsarealet.⁵

Lejlighedernes standard. En lejligheds kvalitet eller standard er afhængig af andet end antal værelser og lejlighedens arealmæssige størrelse. Et forhold, som i hvert fald for de fleste mennesker i dag vil være ret så afgørende er, om der var eget køkken, eller om beboerne var henvist til fælleskøkken eller måske blot en kogeovn i værelset. Folke- og boligtællingen af 1880 giver som tidligere anført ikke oplysning om køkkenfaciliteterne. Et spørgsmål herom blev først indført i boligtællingen af 1885. Det fremgår imidlertid af Bygningsarkivets tegninger, (men ikke af Arkivet for Skatteberegninger), om der var installeret køkken. Det har derfor for flere christianshavnske ejendomme været nødvendigt at konsultere boligtællingen af 1885. Og det kan herefter anses for overvejende sandsynligt, at alle lejligheder på nær en eller to havde selvstændigt køkken.⁶ Med hensyn til spørgsmålet om de tekniske installationer, kan vi indlede med at fastslå, at vandskyllende toiletter ganske vist ikke var ukendte, men anvendelse heraf i praksis forbudt.⁷ Man var henvist til retirader i gården (se foto s. 68), medmindre sådanne var installeret på etagerne. Dette synes dog ikke at have været tilfældet i de i plancherne behandlede ejendomme. Et så væsentligt spørgsmål som antallet af lokummer i forhold til beboertallet giver det foreliggende kildemateriale ikke mulighed for at besvare. Derimod ved vi, at omkring 1880 var så at sige alle retirader forsynet med transportable tønder af træ, som tømtes med regelmæssige mellemrum. De havde omkring 1880 næsten helt afløst det såkaldte grubesystem, hvis tømning fandt sted med lange mellemrum.

Vedrørende køkkeninstallationerne var disse givetvis mest ensartede på Vesterbro. Ganske vist kan vi ikke påvise det for de i plancherne anførte ejendomme, idet vurderingsforretningerne for disse ejendomme på Vesterbro ikke har kunnet fremskaffes, men det må anses for givet, at disse stort set moderne ejendomme alle har haft rindende vand og køkkenvaske med vandlås, som det blev påbudt for nye køkkener ved byggeloven af 1871. Ligeledes er det næsten givet, at de alle var udstyret med jernkomfur.

Det samme synes at være tilfældet for flertallet af de christianshavnske ejendomme, dog med enkelte undtagelser. Baghusene i St. Annægade 10 og Sofiegade 5 (planche 5 og 7) manglede rindende vand i køkkenet og var henvist til en hane i gården. Det gælder ligeledes Holms Huse (planche 5), hvor det yderligere oplyses, at kun halvdelen af køkkenerne havde jernvaske, den anden halvdel trævaske. Derimod synes alle køkkenerne på Christianshavn at have været forsynet med komfur, dog med

undtagelse af baghuset Amagergade 11 (planche 1), hvor man endnu i 1883 benyttede det åbne ildsted i skorstenen.

Endelig kan der være grund til at påpege, at gasinstallation i køkkenene i 1880 var en sjælden undtagelse. En sådan fandtes næppe i de i plancherne omhandlede lejligheder⁸. Som helhed kan vi konkludere, at med de ovenfor nævnte undtagelser var køkkenfaciliteterne og den tekniske installation temmelig ensartede på Christianshavn og Vesterbro. Større var forskellen, hvor det drejer sig om grundenes udnyttelsesgrad og boligernes adgang til lys og luft. Til belysning af disse forhold, som unægtelig er af betydning for boligstandarden, arbejder bygningsteknikere med et par begreber, som jeg efter evne vil forsøge at forklare.

Udnyttelsesgrad var et begreb, som først fik officielt stempel ved byggeloven for København af 29/3 1939. Udnyttelsesgraden udtrykkes ved en kvotient, som fremkommer ved at dividere grundens areal med tillæg af halvdelen af det tilgrænsede gadeareal op i ejendommens bruttoareal, eller udtrykt ved en brøk:

$$\frac{\text{Bruttoetageareal}}{\text{Grund- og tillægsareal}}$$

Bruttoetagearealet omfatter ejendommen fra kælder til kvist, begge inkluderet samt eventuelle skure o.l. Ved byggeloven af 1939 blev den maksimale udnyttelsesgrad sat til 2,0 på Vesterbro og 2,5 på Christianshavn.

Ved bebyggelsestæthed forstås man ejendommens etageareal bortset fra kælder og kvist divideret med det ubebyggede areal, eller udtrykt i en brøk:

$$\frac{\text{etageareal}}{\text{ubebygget areal}}$$

Bebyggelsestætheden anses for at være et udtryk for boligernes adgang til lys og luft og for det frie areal, som omgiver dem. En bebyggelsestæthed på omkring 5 anses i dag for at være acceptabel.⁹

Disse kvotienter såvel som de i plancherne anførte siger i sig selv næppe meget, medmindre man er fagmand, men ved at sammenholde kvotienterne for de enkelte ejendomme får man dog et indtryk af den stærkt varierende udnyttelsesgrad og bebyggelsestæthed. Desværre er disse kvotienter ikke oplyst for alle de i plancherne anførte ejendomme. De er af den københavnske boligkommission kun beregnet for de christianshavnske ejendomme med undtagelse af Holms Huse og for fire af de vesterbroske ejendomme.¹⁰

De stillede spørgsmål. På grundlag af det her skitserede kildemateriale har jeg for de i plancherne anførte beskrevne lejligheder opstillet følgende skema:

- Ejendommens beliggenhed og matrikelnr.
- Ejendommens art (korridorejendom, en eller to trapper, antal etager)
- Opførelsesår.
- Udnyttelsesgrad.
- Bebyggelsestæthed.
- Antal familier og lejlighedernes størrelse udtrykt i antal værelser.
- Antallet og størrelsen af de i ejendommen boende smede- og maskinarbejderfamilier.
- Disses lejligheder og deres areal.
- Lejens størrelse.
- Smedenes og maskinarbejdernes årsfortjeneste.
- Huslejens andel af årsfortjenesten.
- Areal pr. person.
- Årsleje pr. kvadratalen.

Der skal til dette skema føjes følgende kommentar: Der er lagt vægt på, at hver ejendom angives både ved gadenr. og matrikelnr., idet gadenumrene undertiden ændres – det gælder Saxogade – eller gadens navn ændres, hvilket var tilfældet med Frydsgade, der nu hedder Sundevedsgade. Som nævnt var der betydelige lakuner i oplysningerne om udnyttelsesgrad og bebyggelsestæthed, og det samme er tilfældet med arbejdernes årsfortjeneste. Her haves som flere gange anført kun eksakte oplysninger for de hos Eickhoff arbejdende smede og maskinarbejdere.

Er de i plancherne anførte lejligheder repræsentative? Alt i alt giver plancherne detaljerede oplysninger om 18 lejligheder på Christianshavn og 9 på Vesterbro. Af de 18 lejligheder på Christianshavn er de 8 et-værelses, de 9 to-værelses og en enkelt tre-værelses lejlighed. Af de registrerede et- og to-værelses smede- og maskinarbejderlejligheder på Christianshavn (se kap. II, s. 35) var godt 40 procent et-værelses, hvilket vil sige, at de et-værelses lejligheder i plancherne er noget overrepræsenteret. På Vesterbro er derimod de et-værelses stærkt underrepræsenteret, idet kun en af de i plancherne beskrevne 9 lejligheder var på ét værelse, de øvrige på to værelser. Underrepræsentationen af de et-værelses lejligheder på Vesterbro skyldes, at det var af vigtighed at

medtage 6 eickhoffske arbejdere, hvis årsfortjeneste var kendt, og disse boede alle i to-værelses lejligheder.

Til yderligere bedømmelse af planchelejlighedernes repræsentativitet henvises til følgende oversigt over det gennemsnitlige antal personer i disse lejligheder samt den gennemsnitlige halvårslige husleje. I parentes er anført det gennemsnitlige antal personer i de registrerede lejligheder og den gennemsnitlige halvårslige husleje. (Se kap. II, s. 45).

Tabel V 1.

	Christianshavn		Vesterbro	
	et-værelses	to-værelses	et-værelses	to-værelses
Antal lejligheder	8	9	1	8
Gstl. antal pers.	3,5 (3,6)	4,6 (3,9)	4 (3,3)	4,2 (3,9)
Gstl. halvårlig husleje	55 kr. (55)	85,5 kr. (85)	60 kr. (60)	82 kr. (85)

Hvis vi ser bort fra den ene et-værelses lejlighed på Vesterbro kan det konstateres, at den gennemsnitlige beboelsestæthed for de et-værelses lejligheder så at sige nøjagtigt svarer til de registrerede lejlighedsers, hvorimod beboelsestætheden for de to-værelses lejligheder er større end gennemsnittet for de registrerede. Forskellen er størst for lejlighederne på Christianshavn. Den gennemsnitlige halvårslige husleje er stort set identisk med den gennemsnitlige husleje for de registrerede lejligheder. Dog er det bemærkelsesværdigt, at den gennemsnitlige husleje for de to-værelses lejligheder ligger højere på Christianshavn end på Vesterbro. Det må imidlertid tages i betragtning, at de i plancherne medtagne lejligheder ikke omfatter lejligheder i de filantropiske selskabers ejendomme, hvor huslejen var lavere end normalt (se kap. II, s. 46).

Generelt tror jeg man kan drage den konklusion, at de konkret beskrevne lejligheder i plancherne kan antages at være repræsentative for en større gruppe. Det gælder i særdeleshed de et-værelses lejligheder på Christianshavn og de to-værelseslejligheder på Vesterbro, hvorimod de to-værelses lejligheder på Christianshavn var noget tættere beboet end gennemsnittet.

Sammenfatning. Den givne sammenfatning hviler i hovedsagen på de data, der er knyttet til de følgende plancher over specielt undersøgte

arbejderlejligheder. Men der kan måske være grund til at minde om, at hovedmålet for nærværende afhandling var at redegøre for de faglærte arbejders boligforhold omkring 1880. De faglærte arbejdere var normalt bedre lønnede end de ufaglærte og havde gennemgående mere stabilt arbejde. Det er hævet over enhver tvivl, at de ufaglærtes boligforhold i almindelighed var ringere og deres lejligheder karakteriseret ved en større sammenstuvning af mennesker. Det var fortrinsvis de ufaglærte som beboede de et-værelses lejligheder, og det var fortrinsvis de ufaglærte og dermed økonomisk ligestillede, som befolkede slumejendommene på Christianshavn, ejendomme, hvor en faglært arbejder nødig tog ophold. Som et blandt flere eksempler kan jeg anføre »Jødens Bule«, Ll. Søndervoldstræde 2, matr. nr. 205, hvor der ifølge folketællingen i 1880 som lejere boede 15 mandlige arbejdsmænd, 13 kvindelige arbejdere, og kun 3 håndværkere.

Det forekommer mig rimeligt at indlede denne sammenfatning med et par ord om udnyttelsesgraden og bebyggelsestætheden på Christianshavn og Vesterbro. Som nævnt blev den maksimale udnyttelsesgrad ved byggeloven af 1939 sat til 2 på Vesterbro og 2,5 på Christianshavn. Af de 7 i plancherne beskrevne christianshavnske ejendomme, hvor bebyggelsestætheden er angivet, blev kvotienten 2,5 kun overskredet for to ejendomme (planche 5 og 6), og det kun i ringe grad. Af de fire ejendomme på Vesterbro, hvorom oplysninger på dette punkt haves, blev udnyttelsesgraden 2 overskredet i samtlige tilfælde, stærkest i Saxogade 17-19 (planche 14), hvor kvotienten var 3,4.

Med hensyn til bebyggelsestætheden, der som nævnt er et udtryk for boligernes adgang til lys og luft og det frie areal, som omgiver dem, fremviser Christianshavn med dets ældre, uensartede bebyggelse både de bedste og dårligste forhold. I Dronningensgade 11 (planche 3) var bebyggelsestætheden så lav som 1,8 – man vil erindre, at en bebyggelsestæthed på 5 anses for at være akseptabel i dag. I to tilfælde – St. Annægade 10 og Sofiegade 7 (planche 6 og 8) var bebyggelsestætheden så stor som 24,8 og 28,0. I St. Annægade var afstanden mellem forhus og baghus således ikke mere end 2,4 m og i Sofiegade 7 udgjorde gårdspladsens areal kun 1/28-del af bygningens samlede etageareal¹¹. På Vesterbro var bebyggelsestætheden for samtlige fire ejendomme over 5, men intetsteds så høj som tilfældet var for Christianshavn. Dårligst stillet m.h.t. lys og luft var korridorhusene Saxogade 17-19 og Saxogade 35 (planche 14 og 16) hvor kvotienten var henholdsvis 9,1 og 13,7.

Set ud fra denne specielle synsvinkel havde Christianshavn altså såvel de bedste som de dårligste lejligheder.

Ingen af de på Christianshavn anførte ejendomme var korridorhuse, som da også var en sjælden foreteelse i denne bydel. Til gengæld havde de fleste af lejlighederne kun adgang til én trappe, idet kravet om to trapper først blev rejst med bygningsloven af 1856. Af de ni omtalte ejendomme på Vesterbro var de seks korridorhuse, der som nævnt var en foretrukken bygningsform netop i denne bydel (se kap. I, s. 28).

Jeg har anset en redegørelse med konkrete tal for lejlighedernes areal for at være af central interesse, da vor hidtidige oplysninger om arbejderlejlighedernes arealmæssige størrelse er tynde og sporadiske. Til belysning af dette spørgsmål vil jeg i første omgang henvise til nedenstående tabel 2, som omfatter 8 et-værelses lejligheder på Christianshavn og en på Vesterbro. Denne ene lejlighed kan naturligvis ikke gøre krav på at være repræsentativ. Med hensyn til arealopgørelsen – som her er angivet i m² for at være mere umiddelbar sammenlignelig med senere og nutidige opmålinger – vil jeg minde om, at denne angiver lejlighedernes indvendige areal. Alle rum er medtagne, bl.a. køkkenen, og arealangivelsen inkluderer skillevægge, skorsten, køkkenborde o.l.

Tabel V 2.

De et-værelses lejligheders størrelse i m²

	antal lejligheder	gennemsnitlig størrelse
Christianshavn	8	17,6 m ²
Vesterbro	1	17-20 m ²
Christiansh. + Vesterbro	9	18 m ²

Antal lejligheder	til og med 25 m ²	25-31,5 m ²	over 31,5 m ²
Christianshavn	8	0	0
Vesterbro	1	0	0
Christianshavn + Vesterbro	9	0	0

Som nævnt var godt 40 pct. af de faglærte arbejderes lejligheder på Christianshavn på ét værelse. Det understreges af tabellen, at disse lejligheder i overvejende grad har været af særdeles beskedne størrelse.

Ingen af de undersøgte et-værelses lejligheder er over 64 kvadratalen eller 25 m². I gennemsnit er arealet 18 m², varierende fra 15 til 22 m².

Af et-værelses lejligheder på 15 m² var der to, hvoraf den ene lå i Sofiegade 5 i baghuset (planche 7). Grunden til at denne specielt fremhæves er bl.a. den, at selvom det nok tør anses for givet, at adskillige af de registrerede smede og maskinarbejdere havde deres arbejdsplads på B&W, så ved vi det med sikkerhed kun om Karl Fr. Butty i Sofiegade 5, der fik arbejde på virksomheden 12/2 1879. Hans løn synes at have været relativt lav.¹² En yderligere grund til nærmere at hæfte sig ved Sofiegade 5 er den kendsgerning, at ejendommen af samtiden blev betragtet som »i sanitær henseende mistænkelig«. Den er den eneste af de her beskrevne ejendomme, som siden 1866 havde været under konstant tilsyn af sundhedspolitiet, bl.a. fordi flere lejligheder ofte var overbefolkede.¹³ Det skal i denne forbindelse nævnes, at Buttys lejlighed i 1880 trods sin hårde belægning ikke blev anset for overbefolket.

De to-værelses lejligheders areal er belyst af følgende oversigt.

Tabel V 3.

De to-værelses lejligheders størrelse i m²

	antal lejligheder	gennemsnitl. areal	
Christianshavn	9	29,4 m ²	
Vesterbro	8	28,6 m ²	
Christianshavn + Vesterbro	17	29 m ²	

Antal lejligheder	til og med 25 m ²	25-31,5 m ²	over 31,5 m ²
Christianshavn	3	4	2
Vesterbro	3	4	1
Christianshavn + Vesterbro	6	8	3

Det gennemsnitlige areal for de ni lejligheder på Christianshavn og de otte på Vesterbro fremviser ingen større forskel. I begge tilfælde ligger det på ca. 29 m². Af de i alt 17 lejligheder er 6 på 25 m² eller derunder, ligeligt fordelt med tre på Christianshavn og tre på Vesterbro. De christianshavnske lejligheder af denne størrelse lå iøvrigt alle i Holms

Huse (planche 5), indrettet til beboelse i slutningen af 1830'erne af det kendte firma Holm & Sønner. De tilsvarende lejligheder på Vesterbro lå alle i ejendomme, som var opført i 1870'erne eller 1880. (planche 11,12 og 16).

Otte af de 17 to-værelses lejligheder var på mellem 25 og 31,5 m² eller mellem 64 og 80 kvadratalen, og disse otte var ligeledes ligeligt fordelt mellem Christianshavn og Vesterbro med fire i hvert kvarter.

Af de anførte lejligheder var der kun tre, hvis areal var større end 31,5 m² eller 80 kvadratalen. Det drejer sig om to lejligheder på Christianshavn, begge på 36 m², og en lejlighed på Vesterbro på 35 m² (planche 4 og 10).

Det skal yderligere i parentes noteres, at den eneste i plancherne beskrevne tre-værelses lejlighed, som fandtes på Christianshavn, var på 27,5 m². (planche 6).

En lejligheds egnethed som bolig er afhængig ikke alene af værelsernes antal og lejlighedens rummelighed, men også af familiens eller husstandens størrelse. Et sammenfattende udtryk for lejlighedens relative rummelighed – arealet i forhold til de der boende individer – har vi det gennemsnitlige areal pr. beboer.

Tabel V 4.

Areal pr. person i et- og to-værelses lejligheder

		gstl. areal	maksimum	minimum
Christianshavn	Et-vær. lejligh.	5,7 m ²	9 m ²	2,5 m ²
	to-vær. lejligh.	7,3 m ²	12 m ²	3,5 m ²
Vesterbro	to-vær. lejligh.	7,6 m ²	17,5 m ²	4 m ²

Som man kunne forvente, er det gennemsnitlige areal pr. person mindst i de et-værelses lejligheder, nemlig 6 m². Arealet pr. person i denne lejlighedstype varierer fra mellem 2,5 og 9 m². Minimumsarealet 2,5 m² fremvises kun af en enkelt lejlighed (planche 2), men der fandtes yderligere to lejligheder, hvor det gennemsnitlige beboerareal ikke var meget større, nemlig 3 og 3,5 m² pr individ (planche 7 og 8).

Når man nu tager i betragtning, at en del af arealet blev beslaglagt af skillevægge, skorsten, køkkenbord o.l., får man et så at sige håndgribeligt indtryk af den sammenpakning af individer, som fandt sted i de

faglærte arbejderes dårligste boliger. I de dårligste et-værelses lejligheder var der ikke mere plads pr. individ end i et spejdertelt.

For de to-værelses lejligheder er det gennemsnitlige areal pr. person af næsten samme størrelse på Christianshavn og på Vesterbro, nemlig henholdsvis 7,3 og 7,6 m². Hvis vi ser bort fra den rummeligste af lejlighederne på Vesterbro (Enghavevej 4, planche 10) bliver gennemsnittet på Vesterbro reduceret til 6,2 m². Der kan iøvrigt være god grund til at udskyde denne lejlighed, eftersom beboeren, maskinarbejder Harald Nielsen, kun midlertidigt havde bopæl her. Ifølge folketællingslisterne for 1885 var han flyttet til Saxogade 17 (se planche 14). Af de to-værelses lejligheder på Christianshavn fremviser Sofiegade 7 (planche 8) og på Vesterbro Enghavevej 30 (planche 12) det mindste areal pr. person. Nemlig henholdsvis 3,5 og 4 m².

Vi har tidligere nævnt, at den gennemsnitlige halvårslige husleje for de et-værelses lejligheder på Christianshavn var 55 kr. og for de to-værelses på både Christianshavn og Vesterbro 85 kr. Disse oplysninger skal i følgende tabel suppleres med en oversigt over årslejen pr. kvadratalen for de i plancherne anførte et- og to-værelses lejligheder.

Tabel V 5.

Årlig husleje pr. kvadratalen

		gennemsnitlig	maksimum	minimum
Christianshavn	et-vær. lejl.	2,46 kr.	3,00 kr.	2,00 kr.
	to-vær. lejl.	2,25 kr.	2,75 kr.	1,59 kr.
Vesterbro	to-vær. lejl.	2,27 kr.	2,54 kr.	2,00 kr.

Det er ikke overraskende, at på Christianshavn var de et-værelses lejligheder de relativt dyreste. Det er nemlig en kendsgerning nu som dengang, at prisen pr. arealenhed er omvendt proportional med arealet.¹⁴ Medens den gennemsnitlige pris pr. kvadratalen for de et-værelses lejligheder var 2,46 kr., var den for de to-værelses 2,25 kr. Den højeste husleje pr. kvadratalen betaltes for en et-værelses lejlighed på 15 m² i sidehuset i Dronningensgade 9, idet lejen her var 3 kr. pr. kvadratalen (planche 9).

Iøvrigt er det værd at notere, at variationerne i pris er langt mindre i den ensartede boligmasse på Vesterbro. Her svinger prisen mellem 2,00

kr. og 2,54 kr., men på Christianshavn mellem 1,59 kr. og 2,75 kr. I denne forbindelse må man dog være opmærksom på, at den laveste leje pr. kvadratalen for de to-værelses lejligheder på Christianshavn fandtes i Holms Huse (planche 5), der som nævnt ejedes af Holm & Sønner. Lejlighederne i disse huse blev iøvrigt trods deres lidenhed rosede omtalt af samtiden. Således skriver V. Munch i 1867, at »de er i alle henseender fortrinlige boliger for ubemidlede folk«. Han nævner yderligere, at en lejlighed koster 25 rd. halvårligt.¹⁵

I 1880 var lejen i Holms Huse 50 kr. halvårligt, og det vil med andre ord sige, at lejen for disse lejligheder ikke var steget mellem 1867 og 1880, hvilket turde være ganske ekceptionelt. Ser vi bort fra Holms Huse, varierer den årlige leje pr. kvadratalen for de to-værelses lejligheder på Christianshavn mellem 2,30 og 2,75 kr. pr. kvadratalen, hvilket vil sige at variationen ligger inden for samme procentuelle ramme som for Vesterbro.

De eickhoffske arbejdere. Der kan måske til sidst være grund til at knytte nogle bemærkninger til de seks eickhoffske arbejdere, som findes omtalt i plancherne (10, 11, 12, 13, 16 og 17). De boede alle i to-værelses lejligheder, hvis gennemsnitlige areal var lidt over 29 m². Tre af dem boede i lejligheder på 25 m² og derunder. Disse seks arbejderes gennemsnitlige halvårslige husleje var 83 kr., eller på årsbasis 166 kr. Omend deres årsfortjeneste og huslejens andel er omtalt i anden sammenhæng, skal det dog i denne forbindelse noteres, at den årlige huslejes andel af årsfortjenesten for disse seks arbejdere svingede mellem 12 og 21 pct. og i gennemsnit lå på 15,7 pct.

Jeg har ligeledes i anden forbindelse omtalt (se kap. III, s. 58) at de eickhoffske arbejderes huslejeandel i 1901 lå på ca. 20 pct., men i 1901 var der tale om lejligheder, som både arealmæssigt og m.h.t. antal værelser var større end i 1880. De eickhoffske arbejdere var med andre ord omkring århundredskiftet så vellønnede, at de kunne betale en relativt højere husleje end i 1880 for at sidde i større og bedre lejligheder. Man kan stille det spørgsmål, om denne konstatering har almen gyldighed for faglærte arbejdere. Uden at ville besvare dette spørgsmål mere detaljeret, kan man nok fastslå, at de eickhoffske arbejderes tendens til at flytte ind i større og relativt dyrere lejligheder mellem 1880 og 1900 ikke var noget isoleret fænomen. Det fremgår af den kendsgerning, at arealet for de mellem 1880 og 1900 nybyggede to-værelses lejligheder

successivt forøgedes samtidig med at nybyggeriet i større omfang end tidligere omfattede tre-værelses lejligheder.¹⁶

Et andet spørgsmål, som er lige så centralt, som det er svært at besvare, er dette: Var den faglærte arbejders huslejeandel større eller mindre i 1880 end i dag? Der er flere grunde til at dette spørgsmål er uhyre vanskeligt at besvare entydigt. Forklaringen herpå er ikke mindst den kendsgerning, at huslejemarkedet i dag er meget mere opsplittet end det var før århundredskiftet. Splittet op bl.a. i et parcelhusområde og i de senere år yderligere et ejerlejlighedsområde, samtidig med at der er store lejeforskelle mellem nyt og gammelt byggeri og ligeledes mellem socialt og privat byggeri.

Men hvis vi tager vort udgangspunkt i en lejlighed på 80 m² bruttoareal – hvilket svarer til omkring 60 m² nettoareal – der må betegnes som typisk for arbejderlejligheder i udlejningsbyggeriet, kan vi måske give visse holdepunkter til en bedømmelse af huslejerelationen for den faglærte arbejder i 1970.¹⁷ En forholdsvis højt lønnet arbejder tjente i 1970 – hvor arbejdsløsheden var minimal – ca. 60.000 kr. om året. Vi skal lige tilføje, at med en årsindkomst på 60.000 kr. blev der ikke givet boligsikring. Med disse to udgangspunkter: en lejet etagelejlighed på 80 m² og en årsindkomst på 60.000 kr. kan vi med grundlag i Det økonomiske Råds oversigt opstille følgende tabel:

Tabel V 6.

Huslejens andel af en faglært arbejders indkomst (60.000 kr.) i Københavnsområdet 1970 for en etagelejlighed på 80 m² bruttoareal

	God førkrigstids lejlighed	Nybygget lejlighed i socialt boligbyggeri	Nybygget lejlighed i privat boligbyggeri
Pct. af bruttoindkomst	6%	12%	24%
Pct. af disponibel indkomst	9%	18%	37%

Det ses at huslejeandelen svinger fra 6 til 24 pct. af bruttoindkomsten og fra 9 til 37 pct. af den disponible indkomst, d.v.s. indkomsten efter at de personlige skatter er fradraget. Det er svært at sige, om vi ved sammenligning med de eickhoffske arbejdere skal tage vort udgangspunkt i den disponible indkomst eller i bruttoindkomsten. For de eickhoffske arbej-

dere i 1880 var der nemlig ingen forskel. De to beløb var identiske, da de ikke betalte indkomstskat til kommunen. En statslig indkomstskat kunne der ikke være tale om, da den ikke eksisterede før århundredeskiftet.

Tager vi nu håndfast vort udgangspunkt i den disponible indkomst, så kan vi nok under henvisning til forbrugsundersøgelsen i 1971 konkludere, at huslejeandelen for faglærte arbejdere i københavnsområdet udviste drastiske variationer, men gennemsnitligt lå den for lejeboliger klart under de 15-16 pct. som var normen for de eickhoffske arbejdere i 1880 og langt under de 20 pct., som var normen ved århundredskiftet. Og her er det rimeligt at understrege, at de lejligheder, der var tale om i 1970, var i snit dobbelt så store arealmæssigt som i 1880. Og at lejlighedernes standard var en ganske anden i 1970, behøver vi i denne forbindelse kun at antyde.

Det fremgår mere eller mindre direkte af denne sammenligning mellem arbejdernes boligudgifter i 1880 og 1970, at der i løbet af disse små hundrede år har fundet en udvikling sted på boligområdet af den mest indgribende karakter.

I denne forbindelse kan jeg ikke lade være med at anføre, at det, som for mig er det mest fascinerende ved at beskæftige sig med boligforholdene fra omkring midten af 1800-tallet, er de særlige muligheder vi her har for at måle udviklingen. På boligområdet er det muligt i højere grad end på de fleste andre felter.

Om udviklingen siden industrialismens gennembrud har medført forøget menneskelig velvære og »lykke«, ser man ofte draget i tvivl. Men hvor talen er om boliger, behøver man ikke at tvivle. Her kan man faktisk måle ændringerne, ikke alene de kvantitative, men også i høj grad de kvalitative. Blot man har et meterbånd. Og tid.

Amagergade 11. Forhus (og baghus). Matr. nr. 320

Signaturforklaring. K = køkken.

Amagergade 11 bestod af et forhus på to etager med tilhørende sidehus samt et baghus på 3 etager med kvist.

Forhusets trappe var udvendig og førte op til en svalegang, hvorfra der var adgang til de enkelte lejligheder. Baghuset havde to trapper. Baghusets lejligheder var ensidige.

Ejendommens målebrev er fra 1784, men ejendommen er sandsynligvis bygget trinvis mellem ca. 1750 og 1802.

Udnyttelsesgrad ca. 2.

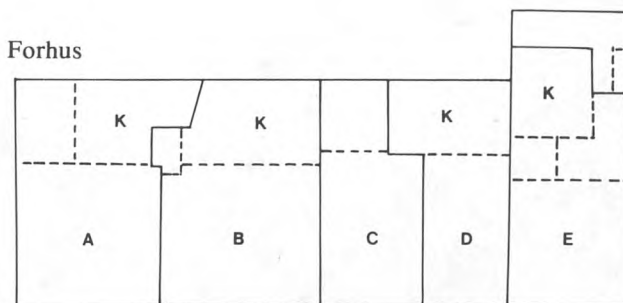
Bebyggelsestæthed ca. 5,7.

I forhuset boede i 1880 seks familier med 20 personer, i sidehuset 2 familier med 7 personer og i baghuset 24 familier med 69 personer, alle i et-værelses lejligheder. Lejlighederne i forhuset var i rækkefølgen A-E henholdsvis 28 m², 29 m², 18 m², 18 m² og 22 m². (Henholdsvis 71, 74, 46, 46 og 56 kvadratalen).

I baghuset var lejlighederne på ca. 18 m² (46 kvadratalen) ifølge egen opmåling. Smedesvend Johan Johansen (25 år, født i Sverige) boede med hustru i forhuset 1. sal (lejlighed C) i en et-værelses lejlighed på 18 m² (46 kvadratalen). Der fandtes formodentlig ikke selvstændigt køkken.

Former Chr. Jacobsen (25 år, født på Christianshavn) boede med hustru og et mindreårigt barn i forhuset, 1. sal (lejlighed E) i en et-værelses lejlighed på 22 m² (56 kvadratalen).

PLANCHE 1

Smedesvend Thorvald Valdemar Jensen (36 år, født i København) boede med hustru og et mindreårigt barn i baghuset, stuen, i en et-værelses lejlighed på ca. 18 m² (ca. 46 kvadratalen).

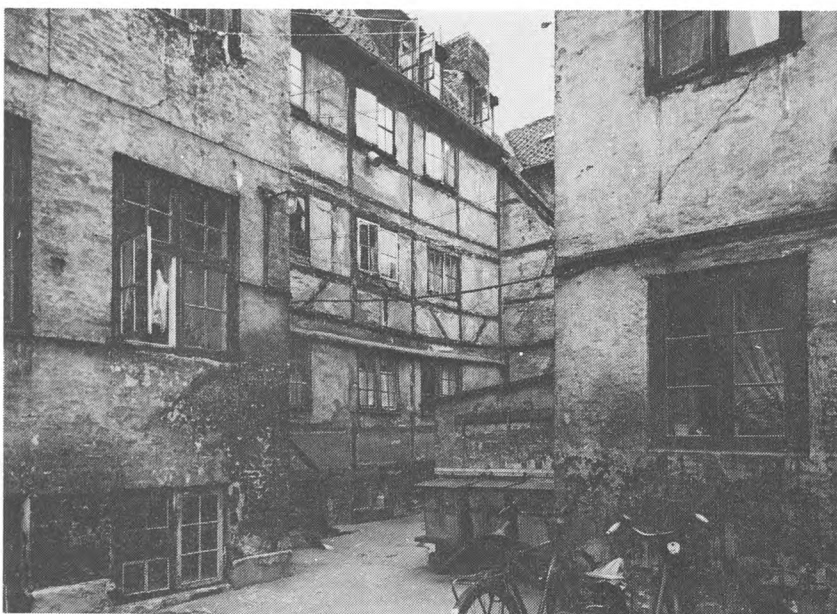
Former Chr. Valdemar Petersen (40 år, født i København) boede på 1. sal i baghuset sammen med hustru i en et-værelses lejlighed på ca. 18 m² (ca. 46 kvadratalen).

Den halvårlige leje for de to lejligheder i forhuset var henholdsvis 46 og 56 kr. I baghuset i stuen 50 kr., på første sal 56 kr.

Arealet pr. person var i forhusets to lejligheder 9 og 7 m² (23 og 19 kvadratalen), i baghusets to lejligheder 6 og 9 m² (15 og 23 kvadratalen).

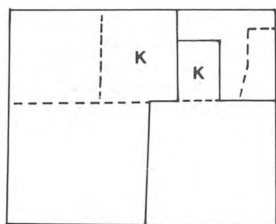
Årslejen pr. kvadratalen var i forhuset 2 kr., i baghuset 2,44 kr.

Foto af forhuset ca. 1900. Nationalmuseet.

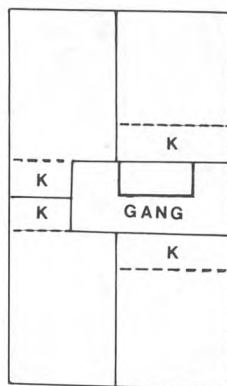

Dronningensgade 9. Forhus og sidehus. Matr. nr. 211.

PLANCHE 2

Forhus

Sidehus

Signaturforklaring. K = køkken

Dronningensgade 9 bestod af et forhus på 3 etager plus kælder samt et sidehus på 2½ etage.

Forhuset og sidehuset havde hver en trappe. Sidehusets lejligheder var ensidige. Ejendommen opført 1746.

Udnyttelsesgrad: 2,11.

Bebyggelsestæthed: 7,1.

I forhuset fandtes i 1880 9 familier med 35 personer, i sidehuset 10 familier med 46 personer boende i henholdsvis to- og et-værelses lejligheder.

Arealet for de to-værelses lejligheder i forhuset var på 27,5 og 16 m² (40 og 70 kvadratalen), for de et-værelses lejligheder i sidehus var arealet 14 og 15 m² (35 og 38 kvadratalen).

Smedesvend C.J. Olsen (47 år, født i København) boede med hustru og en 18-årig datter på 1. sal i forhuset i en to-værelses lejlighed på 27,5 m² (70 kvadratalen).

Den halvårslige husleje var 84 kr.

Smedesvend Peter Massen (39 år, født i Odense) boede med hustru, tre mindre-årige børn samt en logerende på 1. sal i sidehuset i en et-værelses lejlighed på 15 m² (38 kvadratalen).

Den halvårslige husleje var 56 kr.

Areal pr. person var i forhuset 9 m² (23 kvadratalen), i sidehuset 2,5 m² (6 kvadratalen).

Den årlige leje pr. kvadratalen var i forhuset 2,30 kr., i sidehuset 3,00 kr.

Foto ca. 1960. Stadsarkivet.

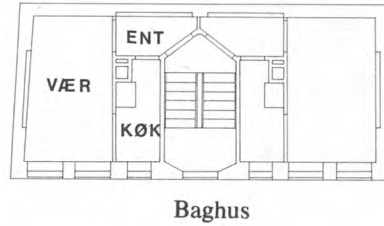
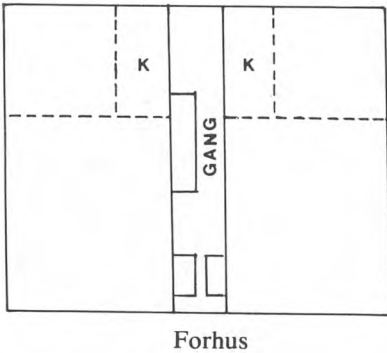

Dronningensgade 11. Forhus. Matr. nr. 212.

Dronningensgade 21. Forhus (og baghus). Matr. nr. 218.

PLANCHE 4

Signaturforklaring. K = køkken, Ent. = entré.

Dronningensgade 21 bestod af et forhus på tre etager, kælder og kvist samt et baghus i tre etager.

Forhuset er opført i 1726, baghuset i 1879.

Udnyttelsesgrad: ca. 2,2.

Bebyggelsesgrad: ca. 6.

I forhuset fandtes i 1880 10 familier med 43 personer, i baghuset 6 familier med 20 personer.

Lejlighederne i forhusets etager var på to værelser, i baghuset på et værelse.

Lejlighedernes areal i forhusets etager var 36 m² (91 kvadratalen ifølge egen opmåling), kvistens lejligheder var under 25 m² (under 64 kvadratalen).

Lejlighedernes areal i baghuset var 19 m² (48 og 50 kvadratalen).

Maskinarbejder Fr. Chr. Olsen (33 år, født i Nykøbing) boede med hustru og et mindreårigt barn i forhuset på 1. sal i en to-værelses lejlighed på 36 m². Leje 120 kr. halvårligt.

Smedesvend Jens Ibsen Bjerregaard (51 år, født i Uskersen) boede med hustru, tre sønner samt en logerende i forhuset på 2. sal i en to-værelses lejlighed på 36 m². Leje 108 kr. halvårligt.

Smedesvend Anders Liliiekvist (43 år, født i Sverige) boede sammen med hustru, en halv voksen søn (lærling) og to mindreårige børn i baghuset på 2. sal i en et-værelses lejlighed på ca. 19 m² (48 til 50 kvadratalen). Leje 72 kr. halvårligt.

Areal pr. person i forhuset, 1. sal: 12 m², forhuset 2. sal: 6 m². I baghuset 2. sal: 3,8 m².

Den årlige leje pr. kvadratalen i forhuset: 2,40 til 2,64 kr.

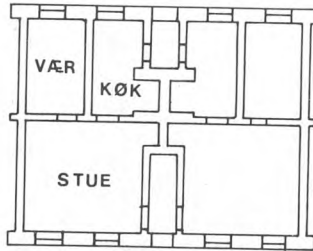
I baghuset: 2,80 kr.

Foto 1965. Forhuset. Stadsarkivet.

Holms Huse, Langebrogade. Matr. nr. 202 A og 202 B.

PLANCHE 5

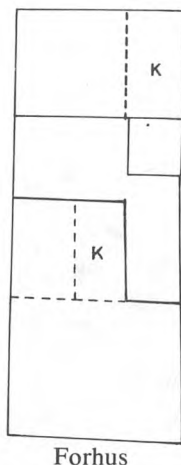

Holms Huse i Langebrogade bestod af et-etages huse. Der var tale om en rækkehusbebyggelse bestående af tre længer. Hver lejlighed havde adgang til to trapper uden indbyrdes forbindelse. Ejendommen er opført i 1839 (eventuelt indrettet i til beboelse i 1839). I længerne fandtes henholdsvis 53, 22 og 22 to-værelses lejligheder. Samtlige lejligheders areal var på 25 m² (63 kvadratalen). Blandt de der boende smede- og maskinarbejdere kan nævnes: Smedesvend Andreas P.C. Næsborg (49 år, født i Ordrup) boede nr. 18, stuen t.v. med hustru og et barn. Former Anton Julius Bruus (21 år, født i København) boede nr. 24, stuen t.v. med to søskende samt en slægtning. Kleinsmed Alfred V.C. Jakobsen (38 år, født i København) boede nr. 35, stuen t.h. med hustru og fire børn. Lejen var for samtlige lejligheder 50 kr. halvårligt. Areal pr. person: nr. 18: 8 m² (21 kvadratalen) nr. 24: 6 m² (16 kvadratalen) nr. 35: 4 m² (10,5 kvadratalen) Den årlige leje pr. kvadratalen: 1,59 kr. Foto ca. 1912. Nationalmuseet.

Sct. Annægade 10. Baghus. Matr. nr. 138.

PLANCHE 6

Signaturforklaring. K = køkken.

Sct. Annægade 10 bestod af et forhus i tre etager samt kvist, et tre-etagers baghus forbundet med forhuset ved et trappe- og sidehus.

Ejendommen er opført i 1711.

Udnyttelsesgrad: 2,7.

Bebyggelsesgrad: 24,8.

I forhuset boede i 1880 fire familier med 11 personer i lejligheder, som på etagerne var på 3 værelser med et areal af 28 m² (70 til 73 kvadratalen).

I baghuset boede 3 familier med 7 personer i et-værelses lejligheder på 16 m² (41 kvadratalen).

Smedesvend Fr. Hansen (40 år, født i Elling sogn) boede med hustru og datter i en tre-værelses lejlighed i forhuset på 2. sal.

Lejlighedens areal var 27,5 m² (70 kvadratalen).

Smedesvend Fr. Høier (48 år, født i København) boede sammen med to voksne børn, hvoraf den ene var lærling, i en et-værelses lejlighed i baghuset på 2. sal.

Lejlighedens areal var 16 m² (41 kvadratalen).

Den halvårslige husleje var i forhuset 100 kr., i baghuset 56 kr.

Areal pr. person i forhuset: 9 m² (23 kvadratalen). I baghuset: 5,3 m² (14 kvadratalen).

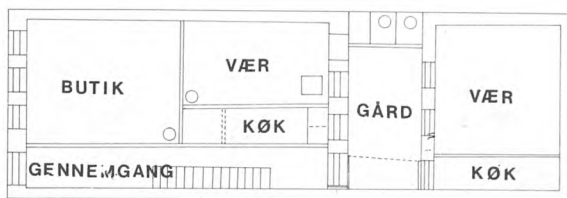
Årsleje pr. kvadratalen: i forhuset 2,85 kr. I baghuset 2,73 kr.

Foto 1960. Gården Sct. Annægade 8-14. Stadsarkivet.

Sofiegade 5. Forhus (og baghus). Matr. nr. 360 A.

PLANCHE 7

Forhus og baghus

Sofiegade 5 bestod af et forhus på 3 etager samt kvist, et lille sidehus på 3 etager samt et baghus på 4 etager.

Der fandtes en trappe i forhuset og en trappe i baghuset.

Ejendommen er opført i 1780.

Udnyttelsesgraden var 2,6.

Bebyggelsestætheden 28,0.

I forhuset fandtes i 1880 10 familier med 37 personer, i baghuset 4 familier med 14 personer. Lejlighederne i baghuset var et-værelses lejligheder med følgende areal: 12,5 m², 15 m² samt to på 16 m² (31, 38 samt to på 40 kvadratalen).

Smedesvend Karl Fr. Butty (35 år, født i København) boede med hustru og tre mindreårige børn i baghuset i en et-værelses lejlighed på 15 m² (38 kvadratalen).

Den halvårlige husleje var 48 kr.

Areal pr. person: 3 m² (7,6 kvadratalen).

Årsleje pr. kvadratalen: 2,53 kr.

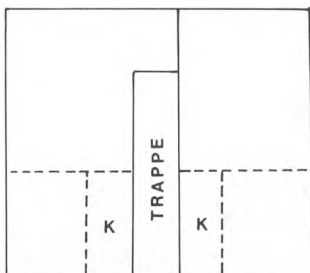
Foto 1957. Forhus. Stadsarkivet.

Sofiegade 7. Forhuset. Matr. nr. 359.

PLANCHE 8

Forhus

Signaturforklaring. k = køkken.

Sofiegade 7 bestod af et forhus på 4 etager samt kvist, et lille sidehus på 2 etager og et baghus på en etage.

Forhuset havde én trappe.

Bebyggelsen er opført i 1748-1800.

Udnyttelsesgrad: ca. 2,2.

Bebyggelsestæthed: ca. 15,1.

I forhuset boede i 1880 11 familier med 43 personer i to-værelseslejligheder på etagerne.

Lejlighedernes areal på etagerne var 29 m² og 31,5 m² (74 og 80 kvadratalen).

Smedesvend Lars Andersen (26 år, født i Rødovre) boede med hustru, et mindreårigt barn samt en logerende (smedesvend) på 1. sal i en to-værelses lejlighed på 31,5 m² (80 kvadratalen).

Den halvårslige leje var 108 kr.

Smedesvend Fr. Hansen (38 år, født i København) boede med hustru og syv mindreårige børn på 2. sal i en to-værelses lejlighed på 31,5 m² (80 kvadratalen).

Den halvårslige husleje var 110 kr.

Areal pr. person var hos Lars Andersen 8 m² (20 kvadratalen), hos Fr. Hansen 3,5 m² (9 kvadratalen).

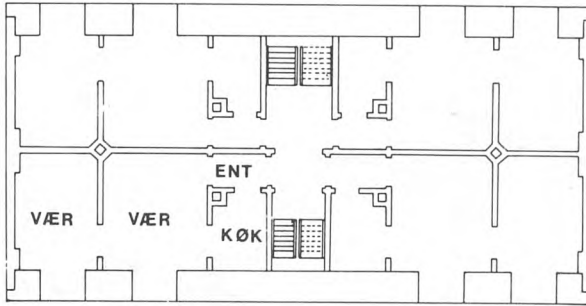
Den årlige husleje pr. kvadratalen: 2,75 kr. for begge familier.

Foto 1962. Stadsarkivet.

Absalonsgade 40. Baghuset. Matr. nr. 276.

PLANCHE 9

Baghus

Signaturforklaring. Ent. = entré

Absalonsgade 40 består af et forhus og baghus, begge på fem etager.

Baghuset er et korridorhus af typen B (se kap. I, s. 28).

Ejendommen er opført i 1873.

I forhuset boede i 1880 17 familier med 81 personer i overvejende to- og tre-værelses lejligheder. I baghuset 24 familier med 93 personer i to-værelses lejligheder.

Lejlighederne i baghuset havde et areal på 29 m² til 30 m² (73 til 75 kvadratalen). Smedesvend Goido Johs. Rylling (35 år, født i København) boede sammen med hustru og to mindreårige børn i baghuset i stuen i en to-værelses lejlighed på 30 m² (75 kvadratalen).

Den halvårslige leje var 84 kr.

Areal pr. person: 7,5 m² (19 kvadratalen).

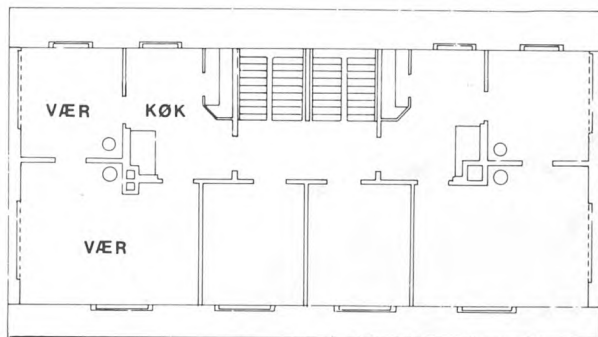
Årslige pr. kvadratalen: 2,24 kr.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Enghavevej 4. Forhuset. Matr. nr. 103.

PLANCHE 10

Kvisten

Enghavevej 4 består af et forhus på to etager samt kvist. Baghuset var indrettet til stald.

Ejendommen er et korridorhus af typen C (se kap. I, s. 28).

Ejendommen er opført i 1863.

I forhuset boede i 1880 7 familier omfattende 17 personer i lejligheder, som i etagerne var på tre til fem værelser. På kvisten fandtes to to-værelses lejligheder. De to kvistlejligheders areal var på 35 m² (90 kvadratalen) ifølge egen opmåling. Maskinarbejder Harald Niels Nielsen (29 år, født i København) arbejder på Eickhoffs maskinfabrik, boede med hustru på kvisten i en to-værelses lejlighed på 35 m² (90 kvadratalen).

Lejen var 90 kr. halvårligt.

Maskinarbejder Nielsens årsfortjeneste hos Eickhoff var i 1880 1.244 kr. Den årlige huslejes andel af årsfortjenesten udgjorde 14 pct.

Areal pr. person: 17,5 m² (45 kvadratalen).

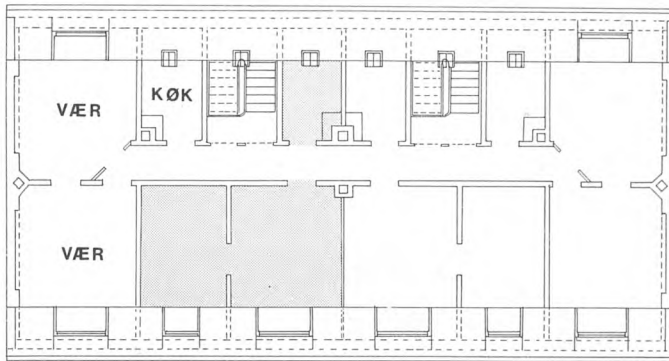
Årsleje pr. kvadratalen: 2,00 kr.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Enghavevej 29. Forhuset. Matr. nr. 354.

PLANCHE 11

Kvisten

Enghavevej 28 består af to forhuse på fem etager samt kvist.

Der fandtes intet baghus.

Der er tale om en korridorejendom af typen A (se kap. I, s. 28).

Ejendommen er opført i 1877.

Udnyttelsesgraden er 2,4.

Bebyggelsestætheden: 7,2.

I forhusene boede i 1880 henholdsvis 12 familier med 46 personer og 11 familier med 43 personer i to-værelses lejligheder. Lejlighedernes areal varierede mellem 25 og 29 m² (64 og 75 kvadratalen). På kvisten var de på 25 m² (64 kvadratalen).

Maskinarbejder Jacob Edv. Holmqvist (39 år, født i Lund), arbejder på Eickhoffs maskinfabrik, boede på kvisten sammen med hustru og tre mindreårige børn i en to-værelses lejlighed på 25 m² (64 kvadratalen).

Lejen var 72 kr. halvårligt.

Holmqvists årsfortjeneste hos Eickhoff var i 1880 1180 kr.

Den årlige huslejes andel af årsfortjenesten var 12 pct.

Areal pr. person: 5 m² (13 kvadratalen).

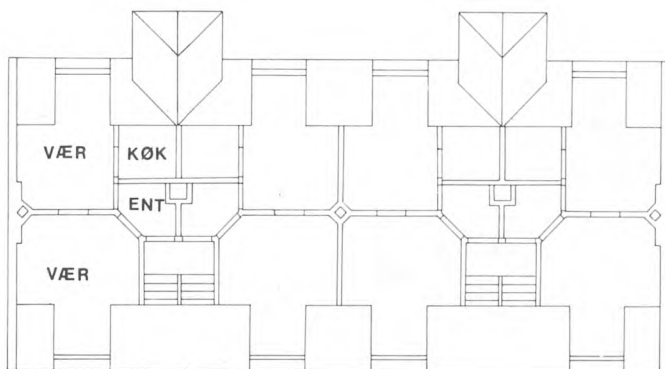
Årsleje pr. kvadratalen: 2,26 kr.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Enghavevej 30. Forhuset. Matr. nr. 383.

PLANCHE 12

Kvisten

Signaturforklaring. Ent. = entré,

Enghavevej 30 består af to forhuse på 5 etager samt kvist. Der fandtes intet baghus.

Hvert forhus har to trapper uden indbyrdes forbindelse.

Ejendommen er opført i 1880.

Udnyttelsesgrad: 2,4.

Bebyggelsestæthed: 7,2.

I forhusene boede i 1885 23 familier, omfattende 106 personer i to-værelses lejligheder.

Lejlighedernes areal på etagerne var på 30 m² (77 og 78 kvadratalen), på kvisten 25 m² (64 kvadratalen)

Drejer Vilh. Rantzau (60 år, født i København) arbejder på Eickhoffs maskinfabrik, boede sammen med hustru og tre mindreårige børn (hvoraf det ene var et plejebarn) samt en logerende (cigarmager) på kvisten i en to-værelses lejlighed på 25 m² (64 kvadratalen).

Lejen var 72 kr. halvårligt.

Drejer Rantzaus årsfortjeneste hos Eickhoff i 1885 var 899 kr.

Den årlige huslejes andel af årsfortjenesten var 16 pct.

Areal pr. person: 4 m² (11 kvadratalen).

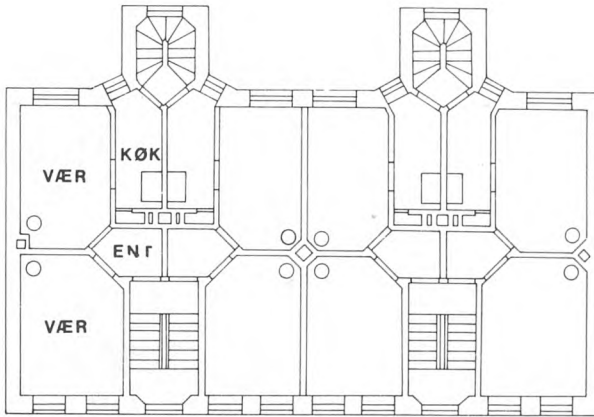
Årsleje pr. kvadratalen: 2,26 kr.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Frydsvej 30 (nu Sundevedsgade 15-19). Forhus. Matr. nr. 302.

PLANCHE 13

Signaturforklaring. Ent. = entré

Sundevedsgade 15-19 består af et forhus på fem etager samt kvist. Der findes intet baghus.

Der findes to trapper uden indbyrdes forbindelse.

Ejendommen er opført i 1874.

I forhuset boede i 1880 22 familier med 81 personer i to-værelses lejligheder.

Lejlighedernes areal på etagerne var på 29 til 30 m² (74 og 76 kvadratalen).

Maskinarbejder Julius Vilh. Rungwald (23 år, født i København), arbejder på Eickhoffs maskinfabrik, boede på 2. sal sammen med en søster (linnedvæverske), en yngre broder (kontorist) samt en moder, som de underholdt, i en to-værelses lejlighed. Lejlighedens areal var på 29-30 m² (74 til 76 kvadratalen).

Den halvårslige leje var 86 kr.

Maskinarbejder Rungwalds årsfortjeneste hos Eickhoff i 1880 var 900 kr. Den årlige huslejes andel af årsfortjenesten var 21 pct.

Areal pr. person: 7,5 m² (19 kvadratalen).

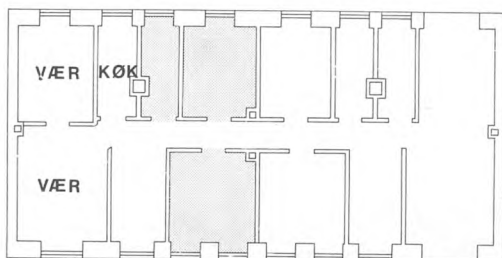
Årsleje pr. kvadratalen: 2,25 kr.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Saxogade 17-19. Forhus. Matr. nr. 253.

PLANCHE 14

Saxogade 17-19 består af tre ens samtidige huse på 5 etager samt kvist. Afstanden mellem husene er 6,5 m.

Der er tale om en korridorejendom af typen A (se kap. I, s. 28).

Ejendommen er opført i 1874.

Udnyttelsesgraden er 3,4.

Beboelsestætheden 9,1.

I forhuset boede i 1880 19 familier omfattende 76 personer i to-værelses lejligheder. I de to andre huse et lignende antal. De to-værelses lejligheders areal på etagerne var på 28 og 31 m² (71 og 78 kvadratalen). Kvistens lejligheder var på under 25 m² (under 64 kvadratalen).

Smed Jørgen Rasmussen (28 år, født i Ringsted) boede med hustru og to mindreårige børn i forhuset på 4. sal i en to-værelses lejlighed på 28 m² (71 kvadratalen).

Den halvårslige husleje var på 90 kr.

Areal pr. person: 7 m² (18 kvadratalen).

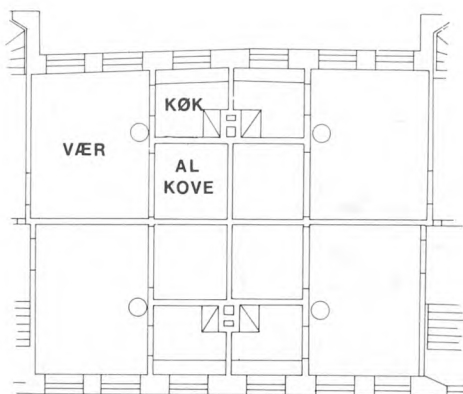
Årsleje pr. kvadratalen: 2,54 kr.

Foto 1953. Stadsarkivet.

Saxogade 30. Forhus. Matr. nr. 291.

PLANCHE 15

Baghus

Saxogade 30 består af et forhus og et baghus, begge på fem etager samt kvist. Baghuset er en korridorejendom af typen B (se kap. I, s. 28). Trapperne skimtes yderst i siderne.

Ejendommen er opført i 1877.

I forhuset boede i 1880 28 familier med 92 personer i to-værelseslejligheder, i baghuset 45 familier med 160 personer i et-værelses lejligheder med alkove.

Lejlighedernes areal i baghuset varierede mellem 17 og 20 m² (mellem 44 og 49 kvadratalen).

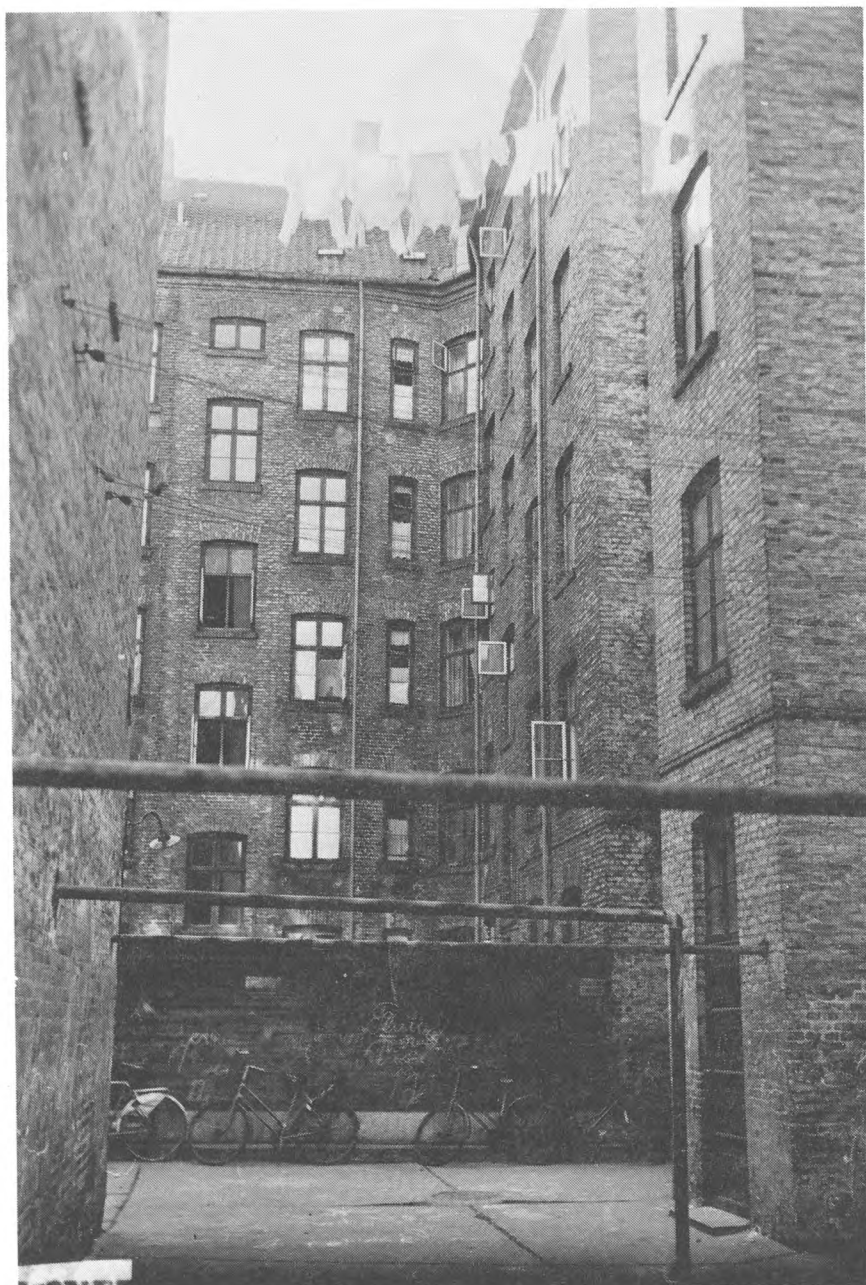
Smedesvend Peter Johansen (30 år, født i nærheden af Odense) boede med hustru og to mindreårige børn i baghuset på 3. sal i en et-værelses lejlighed med alkove. Lejlighedens areal var 17-20 m² (44-49 kvadratalen).

Den halvårlige leje var 60 kr.

Areal pr. person: ca. 4,5 m² (11 til 12 kvadratalen).

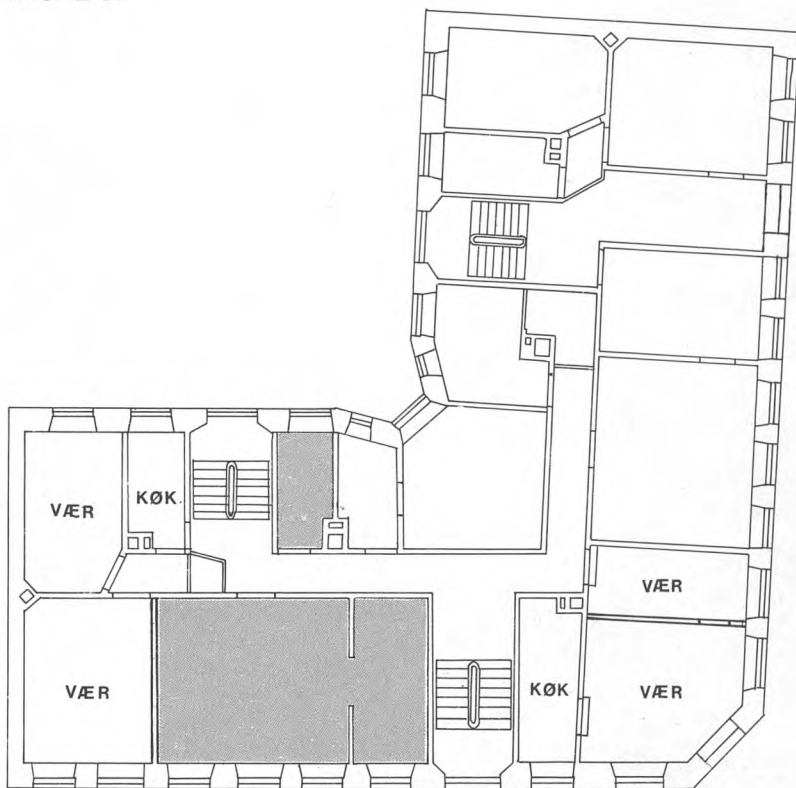
Årslejen pr. kvadratalen: 2,45 til 2,54 kr.

Foto af forhuset ca. 1935. Arkitekten 1936.

Saxogade 35 = Mathæusgade 10. Forhus. Matr. nr. 293.

PLANCHE 16

Ejendommen var et korridorhus af typen A (se kap. I, s. 28).

Ejendommen er opført i 1874.

Udnyttelsesgraden er 2,5.

Bebyggelsestætheden 13,7.

I 1880 boede her 28 familier med 99 personer i overvejende to-værelses lejligheder. Lejlighedernes areal på etagerne var 29 m², 24 m², 25 m² og 29 m² (73, 61, 64 og 75 kvadratalen).

Snedker Johan H. Borgvard (36 år, født i Sternberg), arbejder på Eickhoffs maskinfabrik, boede sammen med hustru (dameskrædderinde) og to mindreårige børn på 4. sal i en to-værelses lejlighed på 24 m² (61 kvadratalen).

Den halvårige leje var 72 kr.

Borgvards årsfortjeneste hos Eickhoff var i 1880 kr 1.031.

Den årlige husleje udgjorde 14 pct. af fortjenesten.

Areal pr. person: 6 m² (15 kvadratalen).

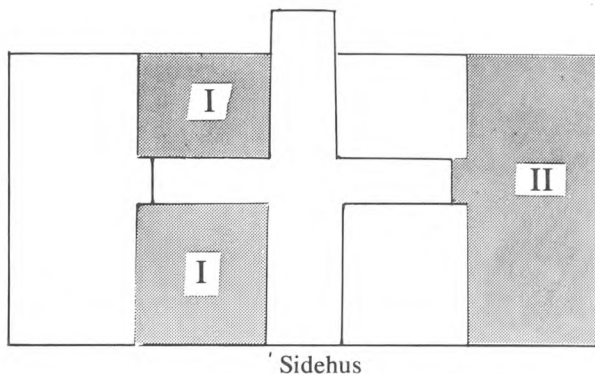
Årsleje pr. kvadratalen: 2,36 kr.

Foto 1953, gårdfacade. Stadsarkivet.

Vesterbrogade 117. Sidehus. Matr. nr. 43 D1 (i 1943 ændret til matr. nr. 43 i).

PLANCHE 17

Signaturforklaring: I og II udgør hver en selvstændig lejlighed på to værelser og køkken.

Vesterbrogade 117 består af to næsten identiske bygninger, et forhus og et sidehus, begge på 6 etager.

Begge huse er korridorhuse af typen A (se kap. I, s. 28).

Ejendommen er opført i 1877.

Forhuset havde lejligheder på op til fem værelser. Sidehuset overvejende to-værelses lejligheder. I forhuset boede i 1880 12 familier med 40 personer, i sidehuset 24 familier med 76 personer. I sidehuset var der fire lejligheder pr. etage på henholdsvis 34,5 m², 27 m², 27 m² og 31,5 m² (88, 68, 68 og 80 kvadratalen).

Smedesvend Kristian Carlsen (39 år, født i Holbæk amt), arbejder på Eickhoffs maskinfabrik, boede med hustru og tre mindreårige børn i sidehuset på 4. sal i en to-værelses lejlighed.

Lejlighedens areal var formentlig på 31,5 m² (80 kvadratalen).

Den halvårige leje var 90 kr.

Carlsens årsfortjeneste i 1880 hos Eickhoff var kr. 1.057. Den årlige husleje udgjorde 17 pct. af årsfortjenesten.

Areal pr. person: 6,3 m² (16 kvadratalen).

Årsleje pr. kvadratalen: 2,25 kr.

Foto 1977. Industrialismens bygninger og boliger.

Noter

Kap I

1. Kjeld Johansen: Københavns statistiske kontor 1883-1933, 1933, 18 ff.
2. Statistisk Tabelværk 5. rk. L.A. nr. 11.
3. Kjeld Johansen: Opus cit. 32.
4. Anførte værk 145.
5. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9.8. Der er ikke i teksten taget højde for, at antallet af logerende samtidigt steg kraftigt i de to-værelses lejligheder (nr. 9,12).
6. Sammesteds. På grundlag af tabel II.
7. Sammesteds 5 f.
8. Sammesteds. På grundlag af tabel I.
9. Sammesteds. På grundlag af tabel IV.
10. At etagearealet ikke er noget godt grundlag til bedømmelse af beboelsestætheden fremgår bl.a. af Tabelværkets nr. 6 XXI, hvor det hedder: »Manglerne ved dette materiale ligger deri, at der ved etageareal forstås det samlede areal i hver etage, indbefattet gange, trapper, murtykkelse o.l.« I Tabelværkets nr. 9,18 hedder det: »Ved etageareal forstås gulvfladeindholdet i det hele hus fra kælder til kvist, forretningslokaler og beboelseslejligheder, værelser og udenomsrum, trapper og gang – alt hvad der af et hus' areal opmåles til beskatning«. Vi vil her lige tilføje, at udtrykket gulvfladeindhold er misvisende, for så vidt som det giver indtryk, at der var tale om indvendige mål.
11. Stadskonduktørens arkiv. Diverse sager 1683-1902 (S.A.).
12. Hygiejniske Meddelelser 1856, 55.
13. V. Dybdahl i Politikens Danmarkshistorie XII, 36.
14. Øgenavnene fremgår af en artikel i Socialdemokraten: »Arbejderkaserner i København« 7-2 1883.
15. Arkitektforeningens Tidsskrift 1908, 97.
16. J.E.F. Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. 1977,47.
17. Sammesteds 48, Rigsdagstidende 1880/81 A sp. 3328, Gregers Hansen i Byggeindustrien 1954, 175ff, Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks Statistik I,730 ff.
18. Boligkommissionens Årsberetning 1948, 11 ff.
19. Millech, anf. værk, 141 omtaler en korridorejendom fra 1857.
20. Citeret efter N. Nissen, Bolignød 1971, 83.
21. Lovens §33, jvf. Boligkommissionens Årsberetning 1948, 11 ff.
22. Sammesteds 12 f, samt årsberetning 1950,14.
23. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9.
24. Se J.P. Christensen: Lønudviklingen indenfor dansk håndværk og industri 1870-1914. 1975. Bilag, bilag 3,3.
25. Sammesteds, Tekst. Se navnlig tabel 5,4-5,5-5,15 og 5,16. For mellemkrigstiden se P. Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914-1950, tabel 47 og 62.
26. Jvf. at Det økonomiske Råd, Formandskabet i sin indeksrække for livsindkomstberegninger tager sit udgangspunkt i smedenes og maskinarbejdernes gennemsnitsindkomster. Dansk Økonomi. Foråret 1972, tabel I.

Kap. II

1. På grundlag af Tabel XIV i Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9.
2. P. Knudsen: Oversigt over dødeligheden og befolkningstætheden i København 1855-64, 13. Nationaløk.T. 1899, 108.
3. Det økonomiske Råd. Formandskabet: Boligmarked og boligbyggeriet 1970, 19.
4. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9, 6.
5. Sammesteds nr. 11, 149, nr. 13, 30
6. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1892/93, 725ff.
7. Se bl.a. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 20, 28.
8. Der er i tabellen også medtaget andre grupper end lejere.
9. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 7, 18f.
10. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9, 28f. Det fremgår af tabellen, at det spillede en vis, men ikke meget betydelig rolle for huslejeniveauet, om der var tale om forhuslejlighed, eller om den var placeret i side- eller baghus. Det må bemærkes, at ingen af maskinarbejderne boede i kælderlejligheder.
11. På Christianshavn var der tale om gaderne: Dronningensg. og Prinsesseg., på Vesterbro: Absalongsg., Saxog. og Vesterbrog. Tabelværk til Københavns statistik nr 6., i tabel 8.
12. De her fremlagte resultater stemmer ganske vel overens med professor Scharlings konstatering i 1880, hvorefter den almindelige husleje for en lejlighed på to værelser med køkken i forstæderne var 150-200 kr. årlig (Nationaløk.T. 1881, 220). Derimod kom Jørgen Pedersen på grundlag af en gennemgang af annoncer i Adresseavisen til et noget højere niveau, nemlig 215 kr. årligt. (Arbejdslønnen i Danmark 1930, 312). Til slut kan anføres, at Kjeld Johansen i København 1840-1940, 1940, 99 angiver den årlige husleje for en to-værelses lejlighed til 160-200 kr.
13. Anf. værk, 312.
14. Statistisk oplysning om staden København III, 6. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 10, 150.
15. Tabelværk til Københavns statistik nr. 10, 150.
16. K. Dalgaard i Nationaløk.T. 1926, 154, København 1840-1940, 99.
17. For eks. var der i Dronningensg. 5 tale om en stigning for et-værelses lejligheder fra 32 til 42 kr. halvårligt, for to-værelses fra 72 til 78 kr., i nr. 11 for et-værelses fra 34 til 36 kr., i nr. 49 for en tre-værelses fra 76 til 84 kr., i nr. 77 for en to-værelses fra 96 til 104 kr.
18. Jvf. at mellem 1885 og 1890 var huslejen nedadgående i de fleste bydele med undtagelse af Christianshavn, se Tabelværk til Københavns Statistik nr. 10, 145f.

Kap. III

1. Vedrørende forholdet mellem mandens og husstandens indkomst kan det anføres, at i den offentlige budgetundersøgelse af 1897 indgik også en smedesvends husholdningsregnskab. Hans indtægt ved hovederhvervet blev angivet til 1607 kr. Herudover havde han en biindtægt på 400 kr. og familien desuden 250 kr. Biindtægter af en sådan størrelse er formentlig atypiske (St.Medd. 6 bd.h.2, 60f.).
2. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 7, 159, anm.
3. I et par enkelte tilfælde angives B&W som arbejdsplads i folketællingslisterne for 1880.
4. Anførte værk 46.
5. Anførte værk 162.
6. J. Pedersen: Arbejdslønnen 335.
7. Se note 5. Jvf. for en senere tid: Fagblad for smede og maskinarbejdere 1900, nr. 12, 114.

8. Anførte værk bd. 17. 1881, 230.
9. Trap Danmark, 3. udg. bd. 1, 476.
10. Iflg. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 7, 159 varierede lønningsforholdene meget stærkt efter de forskellige fabrikers specialitet.
11. Acta Jutlandica XXX, Supplement B, 1958.
12. Afhandlingens 5 maskinarbejdere er her suppleret med yderligere to, nemlig Chr. Carlsen og Har. Nielsen.
13. Fagblad for Smede og Maskinarbejdere, marts 1899, nr. 6.
14. Rich. Willerslev, ovennævnte værk 31.
15. Mit skøn over fortjenesten ligger noget højere end både Jørgen Pedersen og J.P. Christensen. Den første anslår en faglært arbejders fortjeneste i København 1880 til 900 kr. (Arbejdslønnen, 76), den sidste anfører i Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914. Tekst, 206 f., at årsfortjenesten for smede og maskinarbejdere var 983 kr.
16. Anførte værk 189ff.
17. Historiske Meddelelser om København 1949, 97ff.
18. Nationaløk. T. 1895, 212 F.
19. Erhvervshistorisk Årbog 1975, 12, 21.
20. Anførte værk, 11ff.
21. P. Wilhjelm: Dansk boligpolitik 1971, 51.
22. Sanering på Nørrebro. Socialinstituttets publikation 65, 1975, 154f.
23. Anførte værk, XVIII.
24. Anførte værk 252.
25. Nationaløk. T. 1899, 623f.
26. Anførte værk, 23.
27. St. Medd. 5, 6, 2.
28. St. Medd. 4, 40, 1-3, 57ff.
29. Det er ikke udelukket, at relationen en tredjedel for 1880 er vel lav, idet huslejerne mellem 1880 og ca. 1900 havde en stigende tendens, hvorimod brændsels og belysningsudgifterne var faldende. Se Jørgen Pedersen og O. Strange Pedersen: An Analyses of Price Behaviour 1938. 56ff, 83f., 85.

Kap. IV

1. En oversigt over de gamle målenheder findes bl.a. i Statistisk Årbog.
2. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 23, 60.
3. Forordningens § 29, jvf. Collegialtidende 1802, 680.
4. S.A. Stadskonduktørens Journalsager, 1874.
5. Sammesteds.
6. Fremgår af registratur over stadskonduktørens arkiv (S.A.).
7. S.A. Bygningsafgiftssager 1802-1859. Stadskonduktørens arkiv.
8. Rigsdagstidende 1856, Anhang A, sp. 2666 ff.
9. Villads Christensen: København 1840-1857, 1912, 77.
10. Matrikelsnr.-arkivet i Stadskonduktørens arkiv, (Farimagsgade). Christianshavn mtr. 249.
11. Tabelværk t. Københavns Statistik nr. 1, 88f.
12. Berl. Tid. 25/2 1870, jvf. Denmark, Hygiene and Demography 1891, 148.
13. K. Millech: Danske Arkitekturstrømninger 1951, 133, 142.
14. Frederiksberg gennem Tiderne II, 1948, 99f. 111f.
15. H. Schmidt: Arbejdernes Byggeförenings Virksomhed 1940, 7.
16. Berl. Tid. 4/11 1876, Tabelværk t. Københavns Statistik nr. 11, tabel f.

17. Berl. Tid. 7/10 1870.
18. Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1872/73, 647.
19. Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1873/74, 401.
20. Sammesteds, 402.
21. Sammesteds.
22. Tabelværk t. Københavns Statistik nr 13, 34.
23. Wallquist: Bostadsförhållandene i Göteborg 1891.
24. A. Holst: Undersøgelser og forslag angående arbejderstandens boliger i Kristiania 1895.
25. O. Alstrup og C. Christensen: Nyboderfolket 1939, 121. Arealet er her sat for højt til ca. 40 m². Jvf. A.J.C. Keyper og O. Schmidt: Description sommaire de la colonie »Nyboder« 1889, planche II.
26. Magistratens og borgerrepræsentationens husejervnlige synspunkter træder klart frem under debatten om tillæg til sundhedsvedtægten af 11. marts 1870. Se bl.a. Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1865/66, 202ff, 253ff.
27. Rigsdagst. 1856, Anhang A, sp. 266ff.
28. Skrivelse fra magistratens 2.afd.20/11 1872, Borgerrepræsentationens Arkiv (S.A.) Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1872/73, 633f.
- 28a Dette eksempel har kun gyldighed for tiden efter 29/4 1874 og kun i tilfælde af at lejligheden lå i en bygning eller på en etage, som kun omfattede lejligheder under 64 kvadratalen (se teksten s. 77f.). I modsat fald ville skatten udgøre 14,50 kr. eller ca. 10% af huslejen.
29. Rigsdagst. 1872/73. Tillæg A, sp. 1827 ff.
30. Sammesteds, Tillæg B sp. 562.
31. Gregers Hansen: En københavnsk lejekaserne gennem 75 år i Byggeindustrien 1954, 172, har forsøgt at vurdere boligmanglens svingninger.
32. Der tænkes navnlig på deres virksomhed for Lægeforeningens Boliger samt Arbejdernes Byggeforening af 1865.
33. Beretning om den af 12.marts 1851 nedsatte sundhedskommissions virksomhed ved dr. E.Hornemann, 1852, 71.
34. Rigsdagstidende, Landstingets forhandlinger 1856, sp.25.
35. Love og anordninger.
36. Rigsdagstidende 1865/66, Tillæg B, sp.287f.
37. Berlingske Tidende 2.januar 1872, 2.
38. Cirkulære nr.152, 19.juni 1873. Ministerialtidende 1873.
39. Rigsdagstidende 1856. Anhang B, sp.345ff, jvf. Folketingets forhandlinger 1865/66, sp.498.
40. S.A.Bygningsafgiftssager 1802-1859. Stadskonduktørens arkiv. Stadskonduktørens skrivelse 20.marts 1849.
41. Rigsdagstidende 1865. Tillæg A, sp. 1005ff.
42. Ifølge samme kilde (sp.1007f.) var smålejlighedernes gennemsnitsareal nøjagtigt 44,8 kvadratalen. Det giver et misvisende billede af forholdene, hvis man som Millech i Danske Arkitekturstrømninger, 193, anfører smålejlighedernes etageareal i pct. af det samlede lejlighedsareal, idet etagearealet for lejligheder under 64 kvadratalen delvis var nettoarealet, for de øvrige boliger alene bruttoarealet.
43. Stadskonduktørens journalsager 1873-1874. (S.A.) Det skal yderligere bemærkes, at der på Stadsarkivet findes nogle protokoller med titlen: Kopi af oppebørselsregistre over (her anføres kvartererne) efter dets berigtigelse, som fuldførtes (her anføres tidsrummet 1860-1867). En sammenligning mellem denne kilde og stadskonduktørens opgivelser i 1865 viser ganske store uoverensstemmelser.

44. Ministerialtidende 1874, Cirkulære nr.74.
45. Etagearealet blev i 1875 forøget med hele 544.000 kvadratalen, i 1874 med 339.000 S.A. Stadskonduktørens arkiv. Diverse sager 1863-1902.
46. Se Folketingets Forhandlinger 1865/66 sp. 50, Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1865/66, 232f.
47. Gennemsnitsarealet er sat ret højt – nemlig 75 kvadratalen – idet der herved tages et vist hensyn til at en del af det skattefrie areal var etageareal – jvf. teksten s. 77f.
48. I 1885 fandtes her 2592 to-værelses lejligheder. Jeg har skønnet antallet i 1880 til at være rundt regnet det halve.
49. Millech 250. Jvf. planche 6.
50. Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1872/73, 629 ff.
51. Indkomstforholdene i København 1894, 25.
52. Arbejderklassens økonomiske kår i Danmark i de sidste 50 år, 165.
53. Arkitekten 1936, 95.

Kap. V

1. Lov vedrørende bygningsafgift 4/3 1857.
2. V. Vasegaard: Dansk bygningsret 1945, 6f.
3. Bygningsskolens opmålingshefter nr. 10, 1927.
4. Således opgiver Bygningsskolens Opmålingshefter nettoarealet for Holms Huse til 20 m², hvorimod det i Stadskonduktørens arkiv er opgjort til 25 m² (64 kvadratalen). Forskellen skyldes formentlig, at Bygningsskolen har fradraget skillerum, skorsten, komfur o.l. i nettoarealopgørelsen.
5. Det drejer sig om Amagergade 11, baghus (planche 1) og Enghavevej 4 (planche 10).
6. Boligtællingen af 1885 har en lakune, idet Amagergade 11 mangler. Der kan følgelig ikke siges noget om køkkenfaciliteterne i ejendommen Amagergade 11 (planche 1).
7. Millech: Arkitekturstrømninger, 68.
8. Vedrørende installation af latriner i ejendommens etager se Sundhedskommissionens kopibog 19/3 1875 (S.A.). Om grube- og tøndesystemet se København 1840-1940, 93. Om vandlåse i byggeloven se København 1840-1940, 69ff. Vedrørende husholdningsgas se Københavns Gasværk 1857-1957, 63 f. Arkitekten 1936, 96.
9. Københavns Boligkommissions årsberetning 1947, 18, 1950, 24. Yderligere er oplysninger indhentet på boligkommissionens og stadskonduktørens kontor.
10. Oplysningerne i årsberetningerne er suppleret af boligkommissionens kontor.
11. Boligkommissionens årsberetning 1956, 9, 1959, 16.
12. Butty findes som nr. 182 på en liste fra 1880 i B&Ws alderdomsforsørgelseskasse, smede, afd. 6 (erhvervsarkivet). Det fremgår af denne liste, at han begyndte at arbejde på B&W 12/2 1879. Hans dagløn på årets sidste dag angives til 2,30 kr. Dette beløb er vistnok af temmelig teoretisk karakter, men var grundlaget for hans ydelser til pensionskassen. 2,30 kr. er et forholdsvis beskedent beløb og tyder på, at Butty var relativt lavt aflønnet.
13. (LA) Sundhedspolitiets journalsager K 1880-83. Eftersyn 29/6 1883.
14. Jvf. O. Grue: Byggevirksomheden og den økonomiske udvikling 1967, 26. Jvf. Betænkning afgivet af indenrigsministeriets saneringsudvalg 1938, 41.
15. Om de fattiges vilkår på Christianshavn, 41f.
16. K. Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske kår, 165. Jvf. Månedskrift for Sundhedspleje 1904/05, 155. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 23, 59.
17. Se mine beregninger i Erhvervshistorisk Årbog 1975, 26 f.

Litteraturliste

Upubliceret materiale i offentlige arkiver

Rigsarkivet (R.A.)

Folke- og boligtællingslisterne 1880.

Skemaer over beboelsesforholdene i København 1885.

Landsarkivet (L.A.)

3. politiinspektorat. Sundhedspolitiets sager.

Københavns Brandforsikring. Vurdering over ejendomme.

Stadsarkivet (S.A.)

Stadskonduktørens Arkiv. Registrernr. 4.

Sundhedskommissionens Arkiv.

Byggesagsarkivet, Københavns Rådhus

Byggesager.

Erhvervsarkivet, Århus

B&Ws Alderdomsforsørgelseskasse.

Stadskonduktørens Arkiv, Farimagsgade, København

Arkivet over skatteberegninger

Offentlige publikationer

Betænkning afgivet af Indenrigsministeriets Saneringsudvalg 1938

Collegialtidende

Københavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger

Ministerialtidende

Rigsdagstidende

Samling af Love og Anordninger

Statistiske Meddelelser
Statistiske Oplysninger om Staden København
Statistisk Tabelværk
Statistisk Aarbog
Tabelværk til Københavns Statistik

Aviser og tidsskrifter

Berlingske Tidende
Social-Demokraten
Arkitekten
Arkitektforeningens Tidsskrift
Boligkommissionens Årsberetning
Byggeindustrien
Erhvervshistorisk Årbog
Fagblad for Smede og Maskinarbejdere.
Historiske Meddelelser om København
Hygiejniske Meddelelser
Månedsskrift for Sunhedspleje
Nationaløkonomisk Tidsskrift

Bøger

O. Alstrup og C. Christensen: Nyboderfolket 1959
Bildkonsten i Norden 1972
R. Broby Johansen: Dagens Dont i Norden 1972
Bygningsskolens Opmålinger 1927
J. P. Christensen: Lønudviklingen indenfor dansk håndværk og industri 1870-1914 I-II 1975
Villads Christensen: København 1840-1857. 1912.
Det økonomiske Råd. Formandskabet: Boligmarked og boligbyggeriet 1970
Samme: Dansk økonomi. Foråret 1972. 1972.
Frederiksberg gennem Tiderne 1946 ff.
O. Grue: Byggevirksomhed og den økonomiske udvikling 1967.
J. E. F. Hansen: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne 1977.
A. Holst: Undersøgelser og Forslag angående Arbejderstandens Boliger i Kristiania 1895.
E. Hornemann: Beretning om den af 12. Marts 1851 nedsatte Sundhedskommissions Virksomhed 1852.
Kjeld Johansen: Københavns statistiske Kontor 1883-1933. 1933.

- Samme: København 1840-1940. 1940.
- A.J.C.Keyper og O.Schmidt: Description sommaire de la colonie
»Nyboder«, 1889. København Før og Nu, 1948.
- Københavns Gasværk 1857-1957, 1957.
- R.Liedgren: Så bodde vi, 1961.
- Johs. Lehmann: B & W gennem 100 år, 1943.
- N.Malmgren: Danmarks industrielle Etablissementer I-II, 1888.
- P.Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914-1950. 1954.
- K.Millech: Danske Arkitekturstrømninger, 1951.
- N.Nissen: Bolignød 1971.
- Om de fattiges Vilkaar paa Christianshavn 1867.
- Politikens Danmarks Historie 1967 ff.
- J. Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1930.
- J.Pedersen og O.Strange Petersen: An Analysis of Price Behaviour 1938.
- J.Plovsing: Sanering på Nørrebro. Socialforsknings Institutets publikation nr. 65.
- M.Rubin: Indkomstforholdene i København i 1892. 1894.
- H.Schmidt: Arbejdernes Byggeforenings Virksomhed 1940.
- Th.Sørensen: Børnedødeligheden i København 1883.
- Trap Danmark 3. udgave.
- K.Vasegaard: Dansk Bygningsret 1945.
- Wallquist: Bostadsförhållande i Göteborg 1891.
- P.Wilhelm: Dansk boligpolitik 1971.
- Rich. Willerslev: Københavnske fabriksarbejdes og arbejdsmænds vilkår o.1870 i Historiske Meddelelser om København 1949.
- Samme: Københavnske Maskinarbejdes Løn og Indkomstforhold 1850-1914 i Aarsskrift for Aarhus Universitet, 1958.
- Samme: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900 i Erhvervshistorisk Årbog 1975.

NAVNEREGISTER

- Aktieselskabet til Opførelse af
Arbejderboliger s. 68
- Andersen Nexø, Martin s. 25
- Arbejderforeningen af 1860 s. 69
- Arbejdernes Byggeforening s. 14, 70,
71-72
- Bergsøe, Vilh. s. 24
- Bindsbøll, M. G. s. 67
- Bournonville, Aug. s. 66
- Broby-Johansen, R. s. 47
- Böttger, Fr. s. 70
- Christianshavns Undersøttelses-
forening s. 24, 71
- Classenske Fideikommis, Det s. 69
- Dalgaard, Knud s. 84
- Dalhoff, J. s. 58, 61
- Dansk Arbejdersamfund s. 57
- Ehlers, E. D. s. 38
- Fenger, C. E. s. 66
- Foreningen af 1865 for Tilvejebringelse af
billige Arbejderboliger s. 38, 71
- Henningsen, Erik s. 47
- Holck, J. C. s. 68
- Holst, A. s. 72
- Hornemann, Emil s. 67, 70, 74-75
- Jensen, Adolph s. 57
- Johansen, Kjeld s. 13
- Kayser, H. s. 38
- Krøyer, P. S. s. 48, 51
- Lægeforeningens Boliger s. 67, 69
- Mackeprang, M. s. 58, 61
- Malmgren, N. s. 55
- Millech, Knud s. 38, 70
- Munch, V. s. 98
- Nebelong, N. S. s. 66
- Pedersen, Jørgen s. 47
- Rimestad, C. V. s. 75
- Rubin, Marcus s. 12-13, 49, 77, 83
- Scharling, Will. s. 53
- Sveistrup, P. s. 61
- Sørensen, Th. s. 61
- Saabye, H. E. G. s. 17, 18-19
- Tietgen, C. F. s. 38
- Ulrik, F. F. s. 70, 74
- Visby, C. H. s. 66, 68
- Zorn, Anders s. 48

*Kursiv henvisninger refererer til billedtek-
ster.*

- Publikation nr. 1: *Svend Aage Hansen:*
Early Industrialisation in Denmark.
77 sider. 1970.
- Publikation nr. 2: *Ole Feldbæk:*
Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778-83.
Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser.
212 sider. 1971.
- Publikation nr. 3: *N. E. Rosenfeldt:*
Kapitalismens genesis.
Et periodiseringsproblem i sovjetisk historieskrivning.
176 sider. 1971.
- Publikation nr. 4: *Bent Stancke:*
The Danish Stock Market 1750-1840.
118 sider. 1971.
- Publikation nr. 5: *Poul Thestrup:*
The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800.
Some methods of measurement.
302 sider. 1971.
- Publikation nr. 6: *Svend Aage Hansen:*
Økonomisk vækst i Danmark.
Bind I: 1720-1914. 315 sider. 1972. 2. udg. 1976.
Bind II: 1914-1970. 358 sider. 1974. 2. udg. 1914-1975.
386 sider. 1977.
- Publikation nr. 7: *Anders Monrad Møller:*
Københavns handelsflåde 1814-1832.
En historisk statistisk detailundersøgelse.
114 sider. 1974.
- Publikation nr. 8: *E. Ladewig Petersen:*
Christian IV's pengeudlån til danske adelige.
Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596-1625.
178 sider. 1974.
- Publikation nr. 9: *Gunnar Viby Mogensen m.fl.:*
Socialhistorie.
Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890.
168 sider. 1975.
- Publikation nr. 10: *Per Boje:*
Det industrielle miljø 1840-1940.
145 sider. 1976.
- Publikation nr. 11: *Erik Oxenbøll:*
Dansk økonomisk tænkning 1700-1770.
107 sider. 1977.
- Publikation nr. 12: *Jens Erik Frits Hansen:*
Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne.
105 sider. 1977.
- Publikation nr. 13: *Henrik Christoffersen:*
Det offentlige og samfundsudviklingen – træk af udviklingen efter 1945.
241 sider. 1978.
- Publikation nr. 14: *Ole Degn:*
Urbanisering og industrialisering – en forskningsoversigt.
160 sider. 1978.
- Publikation nr. 15: *Rich. Willerslev:*
Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880.
148 sider. 1979.